

การขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

การขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในระหว่างปี พ.ศ. 2394-2433.

การก่อตั้งวัดธรรมยุตในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้เริ่มขึ้นในราวปี พ.ศ. 2394 คือการสร้างวัดสุปฏิหารามขึ้นที่เมืองอุบลราชธานี¹ หลังจากนั้นก็ได้เริ่มมีการขยายตัวของวัดธรรมยุตออกไปยังส่วนต่าง ๆ ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือในเวลาต่อมา

หลังจากการสร้างวัดสุปฏิหารามแล้วประมาณ 2 ปีมีการสร้างวัดธรรมยุตแห่งที่สองขึ้นคือ วัดศรีทอง* ในเขตเมืองอุบลราชธานีโดยอุปฮาดเมืองอุบลราชธานี (โท ณ อุบล) เป็นผู้ดำเนินการก่อสร้าง² และเป็นผู้บริจาคที่ดินในการสร้างวัดโดยจัดทำพิธีชุมนุมพระสงฆ์และฝ่ายคฤหัสถ์ผู้ใหญ่ของเมืองอุบลราชธานีกล่าวถวายที่ดินยกให้เป็นสมบัติของพุทธศาสนาโดยอาราธนาท่านท้าวหมี่ (มีาว) จากวัดสุปฏิหารามมาเป็นเจ้าอาวาส

¹ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปฏิหาราม, หน้า 20-22.

² พระครูวิจิตรธรรมภาณี, "ประวัติวัดศรีทอง," ใน วัดศรีอุบลรัตนาราม, หน้า 15.

*วัดนี้เคยถูกเรียกด้วยชื่ออื่น ๆ นอกจากชื่อวัดศรีทอง เช่น วัดสุวรรณาราม โดยมีผู้กล่าวว่า พบชื่อนี้ในหนังสือราชการมณฑลอิสานที่ 955/165 ลงวันที่ 21 พฤศจิกายน ร.ศ. 116 เรื่องถวายพระราชกุศลทอดกฐินหลวงวัดสุวรรณาราม เมืองอุบลราชธานี ทอดถวายพระอริยกวี (อ่อน) เจ้าคณะเมืองอุบลราชธานี, คุณเดิม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 555. นอกจากนี้ยังมีชื่อ วัดศรีสุวรรณาราม ใช้เป็นที่จัดพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์เสด็จฯ สำหรับข้าราชการฝ่ายทหาร ฝ่ายพลเรือนกรมการเมืองอุบลราชธานี และเมืองที่ขึ้นกับเมืองอุบลราชธานี, "กรมหมื่นสรวลสิทธิประสงค์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร.5 ม.57/3. วัดศรีสุวรรณาราม เป็นชื่อหนึ่งที่เคยใช้เรียกวัดศรีทอง เพราะวัดนี้ได้ให้เป็นสถานที่จัดพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์เสด็จฯ ของเมืองอุบลราชธานี, คุณหมื่น โสมะจิติ, ประวัติวัดศรีทองและเมืองอุบลราชธานี (อย่างสังเขป), หน้า 28-29. ต่อมาในปี พ.ศ. 2511 วัดนี้ก็ได้รับพระราชทานนามใหม่ว่า วัดศรีอุบลรัตนารามและใช้มาจนปัจจุบัน

หลังจากนี้ได้มีการสร้างวัดของธรรมยุติกนิกายขึ้นในเขตเมืองอุบลราชธานีและเมืองที่ขึ้นกับเมืองอุบลราชธานีอีกหลายแห่งในช่วงปี พ.ศ. 2394-2410 คือ ราชบุตรเมืองอุบลราชธานี (ส่วย บุตโตโรบล) สร้างวัดสุทัศน์ เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ (เจ้าหน่อคำ) เจ้าเมืองอุบลราชธานี (2409-2429) สร้างวัดไชยมงคล³ ราษฎรร่วมกันสร้างวัดบ้านกลางและวัดบ้านฝั่ง⁴ วัดทั้ง 4 แห่งนี้อยู่ในเขตเมืองอุบลราชธานี พระบารุงราษฎร์ (จุมมณี สุวรรณภูฏ) เจ้าเมืองพิบูลสร้างวัดสระแก้วขึ้นที่เมืองนั้น พระเรืองไชยชนะ (คำปุ่น สุวรรณภูฏ) เจ้าเมืองมหาชนะชัยสร้างวัดหอก่องขึ้นที่เมืองนั้น⁵ นอกจากนี้ยังมีวัดธรรมยุติกนิกายที่เมืองโขง (เมืองสีกันเดร) ซึ่งท่านคุณสมบุนโน (กำ) ลงไปตั้งขึ้นในช่วงนี้เช่นกัน จากรายงานในปี พ.ศ. 2431 ระบุว่ามียู่ถึง 15 แห่งที่ปรากฏชื่อ เช่น วัดบ้านแสนฮาด วัดบ้านดง วัดภูธาตุ วัดบ้านเวิน วัดบ้านข้างไฟ วัดบ้านหินลิ่ว วัดบ้านนา⁶ และในเขตเมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เจ้าผู้ครองนครจำปาศักดิ์กับพระยามหาอำมาตย์ (หรุ่น ศรีเน็ญ) ข้าหลวงใหญ่ประจำเมืองได้สร้างวัดมหาธาตุอารามขึ้นที่เมืองนั้นในราวปี พ.ศ. 2430⁷ ยังมีวัดสร้างไศกในเขตเมืองยโสธรซึ่งพระสุนทรราชวงศ์ (เหม็น) เจ้าเมืองยโสธร เป็นผู้นำในการก่อสร้างในราวปี พ.ศ. 2394-2410⁸ รวมเป็นวัดของธรรมยุติกนิกายในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือในระหว่างปี พ.ศ. 2394-2433 ทั้งสิ้น 25 แห่ง แต่อย่างไรก็ตามวัดสุปฏิหารามและวัดศรีทองจะเป็นวัดที่มีความสำคัญมากกว่าบรรดาวัดธรรมยุตอื่น ๆ ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือสืบเนื่องมาจากเจ้าอาวาสผู้ครองวัด

³ พระพรหมมุนี ตำนานวัดสุปฏิหาราม, หน้า 25-26.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 32-33.

⁵ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 544-545.

⁶ "สำเนาจดหมายพระสิริจันท (จันทร์) ถึงเจ้าคุณเมธาธรรมรส วัดนิชฌายาภิการาม ลงวันที่ 6 แรม 5 ค่ำ เดือน 12 ปีชวด สัมฤทธิ์ศักราช 1250 (พ.ศ. 2431)." ใน อดีตโนประวัติและธรรมบรรยายพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันท ไท จันทร์) วัดบรมนิวาส, (ศูนย์อบรมภวนาสิริจันท วัดบรมนิวาส จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการ) (กรุงเทพฯ : บัณฑิตการพิมพ์, 2529), หน้า 99-102.

⁷ ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอดีตประวัติ (พระอุบาลีคุณูปมาจารย์) พร้อมด้วยภาพและคำกลอนภาษาอีสาน, หน้า 12.

⁸ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปฏิหาราม, หน้า 33.

ทั้งสองแห่งนี้คือ ท่านพนฺธุโล(ตี) และท่านเทวธมฺมี(มีว) เป็นพระสงฆ์ที่ได้รับการศึกษา
 ปฏิบัติธรรมตามมาตรฐานของธรรมยุติกนิกายในส่วนกลางมาแล้ว จึงได้รับความไว้วางใจให้ดำเนินการ
 เผยแพร่คติของธรรมยุติกนิกายในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และในช่วงต่อมาทั้งสองท่าน
 ได้รับตำแหน่งอุปัชฌาย์⁹ ทำให้วัดทั้งสองแห่งนี้เป็นสถานที่จัดการอุปสมบทให้แก่ผู้ที่เลื่อมใสในคติ
 ของธรรมยุติกนิกาย พระสงฆ์ที่ต้องการเปลี่ยนแปลงลัทธิก็ไม่ต้องเดินทางเข้ามาในกรุงเทพฯ
 ธรรมยุติกนิกายในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือจึงสามารถขยายตัวได้อย่างสะดวกขึ้นในท้องถิ่นนี้
 วัดธรรมยุติกนิกายที่ก่อตั้งขึ้นใหม่ก็ได้พระสงฆ์จากสองวัดนี้ไปเป็นเจ้าอาวาสผู้ครองวัดเป็นส่วนใหญ่
 เช่น วัดสุทัศน์ อารามาท่านพิลาจากวัดสุปฏิญนารามไปเป็นเจ้าอาวาส วัดไชยมงคล
 อารามาท่านสิงห์จากวัดศรีทองไปเป็นเจ้าอาวาส วัดหอก่องอารามาท่านสีดาจากวัดสุปฏิญนาราม
 ไปเป็นเจ้าอาวาส ส่วนวัดสระแก้วนี้ท่านพนฺธุโล(ตี) ได้ออกไปครองวัดนั้นเอง¹⁰ เนื่องจาก
 พระบารุงราชครูเจ้าเมืองพิบูลเป็นศิษย์คนสนิทของท่าน¹¹ โดยให้ท่านสงฺฆรชฺชิโต(พูน) เป็น
 เจ้าอาวาสผู้ครองวัดสุปฏิญนารามแทน ในช่วงนี้ท่านพนฺธุโล(ตี) มีอายุสูงมากแล้วท่านจึงถือ
 โอกาสไปอยู่ที่เมืองพิบูลเพื่อที่จะได้ทำความวิเวกที่นั่นได้สะดวก การอุปสมบทพระธรรมยุติกนิกาย
 จึงเริ่มเปลี่ยนไปกระทำกันที่วัดศรีทองแทน

การดำเนินการก่อตั้งวัดธรรมยุติกนิกายในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือในช่วงนี้
 เห็นได้ว่าได้รับความสนับสนุนจากผู้ปกครองในระดับต่าง ๆ ตั้งแต่ระดับสูงสุดคือ พระมหากษัตริย์
 และในระดับท้องถิ่นคือ เจ้าเมืองและกรรมการเมืองต่าง ๆ แต่อย่างไรก็ตามมีการตั้งวัดของ
 ธรรมยุติกนิกายโดยชุมชนท้องถิ่นในระดับหมู่บ้าน เช่น วัดบ้านกลางและวัดบ้านฝั่งในเขต
 เมืองอุบลราชธานี ปัจจุบันวัดทั้งสองอยู่ในอำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี
 เนื่องจากท่านสงฺฆรชฺชิโต(พูน) เป็นผู้ชอบวิเวกจึงออกไปอยู่บริเวณเขตบ้านกลางและบ้าน
 ฝั่ง ราชครูในบริเวณหมู่บ้านทั้งสองแห่งนี้จึงได้ทำการก่อสร้างวัดขึ้นเพื่อเป็นที่พำนักของท่าน¹²
 ทำให้เห็นถึงการแพร่ออกไปของคติของธรรมยุติกนิกายสู่ราชครูในระดับล่างด้วยแล้ว

⁹ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปฏิญนาราม, หน้า 22.

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 26.

¹¹ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 545.

¹² พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปฏิญนาราม, หน้า 32-33.

สำหรับวัดของธรรมยุติกนิกายที่ได้ขยายออกไปอยู่บริเวณนอกเขตเมืองอุบลราชธานี เช่น การก่อตั้งวัดมหาธาตุารามที่เมืองนครจำปาศักดิ์ก็เกิดขึ้นจากความสนับสนุนของผู้ปกครอง ในท้องถิ่นนั้นโดยมีเจ้านครจำปาศักดิ์ (เจ้ายุติธรรมธร คำสุก) และข้าหลวงใหญ่ พระขามหาอำมาตย์ (หรั่ง ศรีเพ็ญ) ร่วมกันก่อตั้งวัดธรรมยุติกนิกายขึ้นที่เมืองนั้น และส่งกรมการ เมืองมาอาราธนาพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย เพื่อไปครองวัดจากท่านเทวธมมี (มีว) เจ้าอาวาส ผู้ครองวัดศรีทองในปี พ.ศ. 2431 ท่านเทวธมมี (มีว) ได้ส่งพระสิริจันทิโก จันทร ซึ่งได้ เดินทางกลับมาเมืองอุบลราชธานีหลังจากไปศึกษาปริยัติธรรมที่สำนักธรรมยุติกนิกายในกรุงเทพฯ¹³ จึงนับได้ว่า วัดมหาธาตุารามที่เมืองนครจำปาศักดิ์รับแนวทางของธรรมยุติกนิกายผ่านทาง วัดธรรมยุติกนิกายในเขตเมืองอุบลราชธานีเช่นกัน

ส่วนวัดของธรรมยุติกนิกายในเขตเมืองโขง (เมืองสีทันดร) มีท่านคุณสมปโน (ก่า) พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายซึ่งเดินทางมาจากกรุงเทพฯพร้อมกับท่านพญ์โล (ดี) และท่านเทวธมมี (มีว) สามารถขยายวัดธรรมยุติกนิกายในเขตเมืองนั้นได้ถึง 15 แห่ง¹⁴ และกล่าวได้ว่า พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายในเขตเมืองโขง (เมืองสีทันดร) มีความสัมพันธ์กับพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย ในเขตเมืองอุบลราชธานีเพราะท่านคุณสมปโน (ก่า) เคยจำพรรษาอยู่ที่วัดสุปฏิหารามก่อนที่จะ เดินทางไปเผยแผ่วงศ์ของธรรมยุติกนิกายในเขตเมืองโขงซึ่งเป็นถิ่นกำเนิดของท่าน¹⁵ แต่ หลังจากที่ท่านมรณภาพแล้วการติดต่อกันของพระสงฆ์ธรรมยุต ในสองที่นี้จะ ไม่ใกล้ชิดกันมากนัก เห็นได้จากการปฏิบัติสังฆกรรมหลายอย่างของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย ในเขตเมืองโขง (เมืองสีทันดร) ไม่ได้ปฏิบัติตามมาตรฐานของธรรมยุติกนิกาย เช่น การผูกพัทธสีมาไม่ได้ทูลขอพระราชทาน, ยังไม่มีการทำหนังสือสฤทธิสำหรับตัวพระสงฆ์หรือยังไม่ได้มีการประกอบพิธีมาฆบูชา วิสาขบูชา ตามอย่างธรรมเนียมของธรรมยุติกนิกาย แต่อย่างไรก็ตามเมื่อพระสิริจันทิโก จันทร ได้ไป

¹³ ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอดีตประวัติ (พระอุปาสถุณเฒ่าจารย์) พร้อมด้วยภาพย์ และคำกลอนภาษาอีสาน, หน้า 11-12.

¹⁴ "สำเนาจดหมายพระสิริจันทิโก (จันทร) ถึงเจ้าคุณเมธาธรรมรส วัดพิชัยญาติการาม ลงวันที่ 6 แรม 5 ค่ำ เดือน 12 ปีชวด สัมฤทธิศกศักราช 1250 (พ.ศ. 2431)." ใน อดีตโนประวัติและธรรมบรรยายพระอุปาสถุณเฒ่าจารย์ (สิริจันทิโก จันทร) วัดบรมนิวาส, หน้า 99-102.

¹⁵ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุปฏิหาราม, หน้า 21.

ครองวัดมหาธาตุอารามที่เมืองนครจำปาศักดิ์แล้ว การติดต่อระหว่างพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายที่เมืองโขง (สัททันทร) กับพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายที่เมืองอุบลราชธานี ใกล้ชิดยิ่งขึ้น¹⁶ โดยเฉพาะการนำธรรมเนียมของธรรมยุติกนิกายไปเผยแพร่และยังปรากฏว่ามีชาวเมืองโขง (เมืองสัททันทร) ได้มาอุปสมบทในธรรมยุติกนิกายที่เมืองอุบลราชธานีในช่วงต่อมาด้วย¹⁷

การขยายตัวของธรรมยุติกนิกายใน เขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือจึงเป็นผลงานของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายที่วัดสุปฏิญนารามและวัดศรีทองเป็นหลัก พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายส่วนใหญ่ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือมักจะมีความสัมพันธ์กับวัดสุปฏิญนารามและวัดศรีทองในทางหนึ่งทางใดเสมอ

แต่ก็มีข้อยกเว้น สำหรับวัดธรรมยุติกนิกายบางแห่งในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น กรณีวัดสร้างโคกที่เมืองยโสธรซึ่งพระสุนทรราชวงศา (เหม็น) เจ้าเมืองยโสธรเป็นผู้ดำเนินการก่อสร้าง ได้อาราธนาพระครูญาณวิสุทธิคุณ (เกตุ) ชาวเมืองเกษมสีมา ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอวังสามสี จังหวัดอุบลราชธานี มาเป็นเจ้าอาวาสครองวัด พระครูญาณวิสุทธิคุณ (เกตุ) เป็นพระสงฆ์จากเขตเมืองอุบลราชธานีอีกรูปหนึ่งที่ได้เดินทางไปศึกษาปริยัติธรรมที่สำคัญที่ธรรมยุติกนิกายในกรุงเทพฯ โดยจำพรรษาอยู่ที่วัดโสมนัสวิหาร¹⁸ ดังนั้นวัดสร้างโคกจึงเป็นวัดธรรมยุติกนิกายที่ไม่ได้แยกมาจากวัดธรรมยุติกนิกายในเมืองอุบลราชธานีโดยตรง แต่อย่างไรก็ดีเป็นวัดของธรรมยุติกนิกายในช่วงสมัยเดียวกันกับการปกครองและแนวทางปฏิบัติก็เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน¹⁹

การขยายตัวของวัดธรรมยุติกนิกายในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือในช่วงปี พ.ศ. 2394 ถึงปี พ.ศ. 2433 มีทั้งสิ้นรวม 25 แห่ง แต่คงกระจายตัวอยู่ในเขตเมือง

¹⁶ "สำเนาจดหมายพระสิริจันโท (จันทร) ถึงเจ้าคุณเมธาธิบดีธรรมรส วัดนิชฌายาศิวาราม ลงวันที่ 6 แรม 5 ค่ำ เดือน 12 ปีชวด สัมพุทธศักราช 1250 (พ.ศ. 2431)," ใน อัตตโนประวัติและพรรณนการพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันโท จันทร) วัดบรมนิวาส, หน้า 99-102.

¹⁷ พระครูวิจิตรธรรมภาณี, "ประวัติวัดศรีทอง," ใน วัดศรีอุบลรัตนาราม จังหวัดอุบลราชธานี, หน้า 18.

¹⁸ เต็ม วิชาคณฺพจนกิจ, ประวัติศาสตรอีสาน, หน้า 546-547.

¹⁹ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุปฏิญนาราม, หน้า 33.

อุบลราชธานีกับเมืองที่ขึ้นกับเมืองอุบลราชธานีและเขตเมืองโขง (สีทันดร) ซึ่งเป็นถิ่นกำเนิดของ พระสงฆ์ธรรมยุตสามรูปแรกที่เดินทางกลับจากการไปศึกษาปริยัติธรรมที่สำนักธรรมยุติกนิกายใน กรุงเทพฯ และได้ใช้เป็นจุดเริ่มต้นของการก่อตั้งธรรมยุติกนิกายในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คือ ท่านพญูโล (ดี) และท่านเทวธมมี (มีาว) อยู่เผยแพร่แนวปฏิบัติของธรรมยุตที่เมือง อุบลราชธานี ท่านคุณสมบุณ (แก้ว) อยู่เผยแพร่แนวปฏิบัติของธรรมยุติกนิกายที่เมืองโขง (เมืองสีทันดร)²⁰

จำนวนพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือในช่วงนี้มีอยู่ ประมาณระหว่าง 185-270 รูปซึ่งระบุไว้ในการพระราชทานเครื่องไทยทานในการพระราชกุศล ฉลองวัดราชประดิษฐ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ ขุนมหาวิชัยเป็นข้าหลวงคุมเครื่องไทยทานไปส่งยังพระยาราชเสนา (ทัต) ข้าหลวงเมือง อุบลราชธานีในปี พ.ศ. 2429 เพื่อถวายพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่เมืองอุบลราชธานี เมืองพิบูล เมืองมหาชนะชัย เมืองยโสธร และเมืองสีทันดร รวมพระสงฆ์ ธรรมยุติกนิกาย 185 รูป²¹ และในปี พ.ศ. 2431 พระสิริจันทิโก จันทร ได้ระบุในจดหมาย ถึงพระเมธาธรรมรส (สาสน์โสภณ อ่อน) ว่ามีพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายในเขตเมืองอุบลราชธานี และเมืองสีทันดร รวม 270 รูป²²

²⁰ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุปฏิหาราม. หน้า 33.

²¹ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน," ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3 ภาคที่ 4, หน้า 341.

²² "สำเนาจดหมายพระสิริจันทิโก (จันทร) ถึงเจ้าคุณเมธาธรรมรส วัดพิชัยญาติการาม ลงวันที่ 6 แรม 5 ค่ำ เดือน 12 ปีชวด สัมฤทธิ์ศกศักราช 1250 (พ.ศ. 2431)," ใน อดีตโนประวัติและธรรมบรรยายพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันทิโก จันทร) วัดบรมนิวาส, หน้า 99-102.

ตารางที่ 2 จำนวนวัดธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในระหว่างปี

พ.ศ. 2394-2433

ลำดับที่	ชื่อวัด	เมือง	จังหวัดปัจจุบัน	ปี พ.ศ. ที่ก่อตั้ง
1	วัดสุปฏิหาราม	อุบลราชธานี	อุบลราชธานี	2394-2410
2	วัดศรีทอง	"	"	"
3	วัดสุทัศน์	"	"	"
4	วัดไชยมงคล	"	"	"
5	วัดสระแก้ว	พิบูล	"	"
6	วัดหอก่อง	มหาชนะชัย	"	"
7	วัดในเขตเมืองโขง (15 วัด)	โขง (สีทันดร)	สาธารณรัฐประชาธิปไตย ประชาชนลาว	2394-2410
8	วัดบ้านกลาง	อุบลราชธานี	อุบลราชธานี	2411-2434
9	วัดบ้านผึ้ง	"	"	"
10	วัดสร้างโคก	ยโสธร	ยโสธร	"
11	วัดมหาธาตุอาราม	นครจำปาศักดิ์	สาธารณรัฐประชาธิปไตย ประชาชนลาว	"

ที่มา

พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุปฏิหาราม, หน้า 25-35.

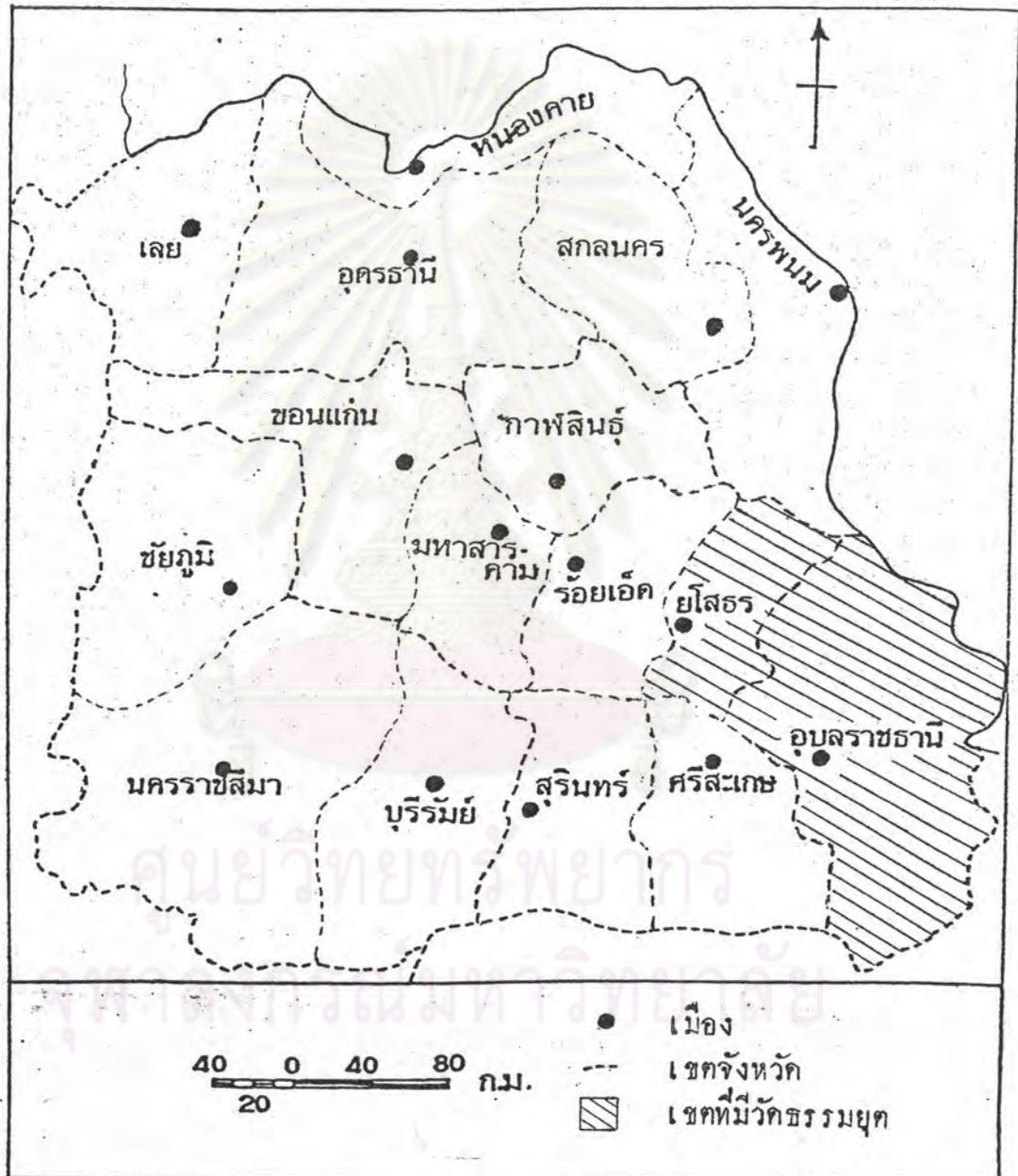
ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอดีตประวัตินิพนธ์ (พระอุบาลีคุณูปมาจารย์)

พร้อมด้วยภาพและคำกลอนภาษาอีสาน, หน้า 11-12.

อดีตโนประวัติและธรรมเนียมบรยายพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันโท จันทร)

วัดบรมนิวาส, หน้า 99-102.

ภาพที่ 3 การขยายตัวของวัดธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในระหว่างปี
พ.ศ. 2394-2433.

มีข้อที่น่าสังเกตว่า ช่วงแรกนี้วัดธรรมยุติกนิกายอยู่ในเขตเมืองอุบลราชธานีและเขตเมืองโขง (เมืองสีทันดร) นอกจากการที่มีพระสงฆ์จากเมืองนี้ได้เดินทางเข้าไปศึกษาปริยัติธรรมที่วัดธรรมยุติกนิกายที่กรุงเทพฯ และได้เดินทางกลับมาในท้องถิ่นของตน จึงเป็นการสะดวกที่จะตั้งวัดธรรมยุติกนิกายในท้องถิ่นที่เป็นภูมิสำเนาของพระสงฆ์ธรรมยุตเหล่านั้นแล้ว ปัจจัยทางการเมืองที่เห็นได้อีกประการหนึ่งคือ หลังเหตุการณ์กบฏของเจ้าอนุวงศ์แห่งเมืองนครเวียงจันทน์ ในปี พ.ศ. 2369 เมืองอุบลราชธานี และเมืองโขง เป็นเมืองที่สนับสนุนฝ่ายกรุงเทพฯ ในการปราบปรามเจ้าอนุวงศ์ ซึ่งเห็นได้ว่าเชื้อสายเจ้าเมืองอุบลราชธานีได้รับการแต่งตั้งให้ดูแลหัวเมืองในเขตลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่าง²³ ส่วนทางแถบเมืองโขงก็ได้มีการแต่งตั้งให้เจ้าเมืองแถบเมืองนั้นคนหนึ่งดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์²⁴ ดังนั้นเมืองในแถบลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่างและแถบเมืองโขงนั้นจึงเป็นเมืองที่ค่อนข้างจะมีความสัมพันธ์กับกรุงเทพฯ เป็นอย่างดี

ปัจจัยส่งเสริมการขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือในระหว่างปี พ.ศ. 2394-2433.

ปัจจัยส่งเสริมการขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือระหว่างปี พ.ศ. 2394-2433 มีความน่าสนใจที่สมควรพิจารณาหลายประการคือ

²³ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน," ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3 ภาคที่ 4, หน้า 238-240.

²⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1, หน้า 82-84.

ประการที่ 1 การได้รับความอุปถัมภ์จากกลุ่มผู้ปกครอง

ธรรมยุติกนิกายเป็นนิกายที่มีความใกล้ชิดกับสถาบันกษัตริย์เป็นอย่างมากจึงได้รับความสนับสนุนและความอุปถัมภ์จากพระมหากษัตริย์เป็นพิเศษ องค์ผู้สถาปนาธรรมยุติกนิกายคือ วชิรญาณภิกขุซึ่งต่อมาได้ขึ้นครองราชย์สมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ และเป็นธรรมเนียมของราชตระกูลที่เจ้านายเชื้อสายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะต้องบวชในธรรมยุติกนิกาย²⁵ เมื่อธรรมยุติกนิกายได้รับความอุปถัมภ์จากองค์พระมหากษัตริย์จึงมีความหมายครอบคลุมไปถึงการที่จะได้รับความอุปถัมภ์จากระบบราชการและข้าราชการของรัฐบาลด้วย

ธรรมยุติกนิกายในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนืออยู่ภายใต้สภาพภาพเช่นนี้ เห็นได้ในการก่อสร้างวัดของธรรมยุติกนิกายในท้องที่ต่าง ๆ ได้รับความอุปถัมภ์จากพระมหากษัตริย์ เช่น ในการก่อสร้างวัดสุปัฏนารามที่เมืองอุบลราชธานีได้รับพระราชทานพระราชทรัพย์เป็นเงิน 800 บาทมาช่วยในการก่อสร้าง²⁶ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยพระราชทานเครื่องไทยทานไปถวายพระสงฆ์ธรรมยุตในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ²⁷ คณะธรรมยุตในกรุงเทพฯ ได้จัดส่งหนังสือคำสอนและธรรมเนียมทางศาสนาเพื่อไปแจกจ่ายให้กับ

²⁵ นที เอี้ยวศรีวงศ์, "พระปฐมสมโพธิกถากับความเคลื่อนไหวทางศาสนาในต้นรัตนโกสินทร์," ใน ปากไก่และใบเรือ, หน้า 376.

²⁶ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 21.

²⁷ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน," ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม 3 ภาคที่ 4, หน้า 341.

วัดธรรมยุตต์ให้ได้ศึกษาเล่าเรียนและปฏิบัติตามพระธรรมวินัย²⁸

นอกจากการที่กลุ่มผู้ปกครองนิยมให้ความอุปถัมภ์วัดธรรมยุตต์ในลักษณะต่าง ๆ ตามพระราชานิยมเช่นนี้แล้ว ยังพบว่าทั้งเจ้านายและขุนนางมักนิยมอุปสมบทในฝ่ายธรรมยุติกนิกายเช่น นายจิตร ฌ สงขลา ท่านซึ่งเป็นผู้เป็นมารดาได้จัดให้อุปสมบทที่วัดบวรนิเวศวิหารในปี พ.ศ. 2449 ทั้งที่ในครอบครัวของท่านผูกพันกับวัดสุทัศนวรารามจนถือเป็นวัดของตระกูล²⁹ หรือแม้แต่ข้าหลวงต่างพระองค์ที่เคยมาปกครองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น กรมหลวงพิชิตปรีชากร กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เคยอุปสมบทในฝ่ายธรรมยุติกนิกายมาแล้ว³⁰ และเมื่อท่านมาปฏิบัติราชการในท้องถิ่นก็ได้ให้ความอุปถัมภ์ธรรมยุติกนิกายพิเศษกว่าพระสงฆ์นิกายอื่น เช่น กรมหลวงพิชิตปรีชากรพระราชทานพระราชทรัพย์เป็นค่าภัตตาหารแก่พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายทุกรูปในเมืองอุบลราชธานี³¹ พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ข้าหลวงประจำเมืองนครพนมซึ่งเคยอุปสมบทที่วัดบวรนิเวศวิหารมาก่อน³² ได้จัดการช่วยเหลือในการก่อตั้งวัดธรรมยุติกนิกายใน

²⁸ "สำเนาจดหมายพระอธิการเทวธมมี (มีว) ถวายในกรมหมื่นวชิรญาณวดีนามบัญญัติ กรุงเทพฯ ลงวันที่ 4 ขึ้น 3 ค่ำ เดือน 6 ปีชวด ศักราช 125," ใน อรรถโนประวัติและธรรมบรรยายพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันโท จันทร) วัดบรมนิวาส, หน้า 98.

²⁹ อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพมหาอำมาตย์เอกเจ้าพระยาตรีธรรมาธิเบศ (จิตร ฌ สงขลา) ม.จ., ม.ป.ช., ม.ว.ม., (ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 21 ธันวาคม พ.ศ. 2519) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2519), หน้า 7-9.

³⁰ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก เล่ม 1 (กรุงเทพมหานคร : ชมรมดำรงวิทยา, 2526), หน้า 17-48.

³¹ พรพรหมมณี, ตำนานวัดสุทัศนาราม, หน้า 40.

³² เทพสิทธิศาสตร์ (2424-2516) ชีวประวัติและปฏิปทาหลวงปู่จันทร์, หน้า 19-20.

เมืองนครพนมและคัดเลือกผู้ที่สมควรอุปสมบทในธรรมยุติกนิกาย³³ ในส่วนของกลุ่มผู้ปกครอง ในท้องถิ่นมีส่วนอย่างสำคัญในการก่อตั้งวัดธรรมยุติกนิกาย เช่น วัดสุปฏิหาราม มี พระพรหมราชวงศ์ (กุทอง) เจ้าเมืองอุบลราชธานี (2389-2406) เป็นผู้นำในการก่อสร้าง³⁴ วัดศรีทองมีอุปฮาด (โท ณ อุบล) เป็นผู้นำในการก่อสร้าง³⁵ ความศรัทธาคงไม่ใช่เป็นสาเหตุ เดียวที่ทำให้ข้าราชการในระดับต่าง ๆ พากันสนองพระบรมราโชบายในการอุปถัมภ์วัดธรรมยุติกนิกาย ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เห็นได้ว่ามีปัญหาการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองของบรรดา เจ้าเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เป็นการทำให้เกิดเมืองและชุมชนใหม่ ๆ ขึ้นมาเป็นจำนวนมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 และต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ปัญหานี้ทำให้เกิดการวางนโยบายเพื่อ เป็นการป้องกันไม่ให้เมืองใดเมืองหนึ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีอำนาจมากเกินไป เช่น ในปี พ.ศ. 2415 กรุงเทพฯ ได้อนุญาตให้ประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออพยพไปตั้งถิ่นฐานที่ใหม่ และเมื่อไรก็ได้ตามความต้องการ³⁶ ทำให้เกิดการอพยพของประชาชนจากเมืองที่มีประชาชนมาก ไปตั้งชุมชนใหม่โดยทางกรุงเทพฯ ไม่ได้คัดค้าน เช่น ปี พ.ศ. 2417 ได้มีการอพยพจากเมือง มหาสารคาม ไปเมืองกันทรวิชัย³⁷ ทำให้เมืองมหาสารคามอ่อนกำลังลงและกรุงเทพฯ ได้รับช่วยเหลือ จากเมืองกันทรวิชัยเพิ่มขึ้นอีกแห่ง การดำเนินนโยบายตัดทอนอำนาจของเจ้าเมืองใน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือนี้นับได้ว่า เป็นนโยบายหนึ่งที่กรุงเทพฯ ใช้ควบคุมหัวเมืองในเขต ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในปี พ.ศ. 2409 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

³³ เทพสิทธิ์ อาจารย์ยานุสรณ์ (2424-2516) ที่วัดประวัตินและปฏิปทาหลวงปู่จันทร์, หน้า 20-21.

³⁴ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปฏิหาราม, หน้า 20-21.

³⁵ หมุน โสมะจิติ, ประวัติวัดศรีทอง และเมืองอุบลราชธานี (อย่างสังเขป), หน้า 23.

³⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณ, ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ, หน้า 15-20.

³⁷ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน," ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3 ภาคที่ 4, หน้า 295-296.

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าตั้งเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์หังส์ (เจ้าหน่อคำ) เป็นเจ้าเมือง
อุบลราชธานีทั้งที่เมืองอุบลราชธานีปกครองโดยผู้สืบเชื้อสายพระวอพระตมาโดยตลอด แต่
เจ้าพรหมเทวานุเคราะห์หังส์ (เจ้าหน่อคำ) เป็นเชื้อสายเจ้าอนุวงศ์ซึ่งมีความเป็นอริกับกลุ่ม
พระวอพระตมาก่อนด้วยซ้ำ การที่กรุงเทพฯ ได้เข้ามามีบทบาทมากขึ้นในการจัดการปกครองท้องถิ่น
จึงไม่แปลกมากนักที่เจ้าเมืองในท้องถิ่นนั้นจะดำเนินตามพระบรมราชโบายจนเกือบจะเป็นการแข่งขัน
กันสร้างวัดของธรรมยุติกนิกาย เช่น อุป่าด (โท ณ อุบล) เป็นเชื้อสายพระวอพระตได้อุทิศ
ที่ดินของท่านสร้างวัดศรีทองและอาราธนาท่านเทศมณี (มีาว) จากวัดสุปัฏนารามมาเป็น
เจ้าอาวาส³⁸ พระพรหมเทวานุเคราะห์หังส์ (เจ้าหน่อคำ) ได้สร้างวัดไชยมงคลขึ้นในบริเวณ
ที่ท่านพักรอรถก่อนที่กรมการเมืองจะนำท่านเข้าไปครองเมืองอุบลราชธานี³⁹ การที่กลุ่มผู้
ปกครองระดับต่าง ๆ สนับสนุนวัดธรรมยุตจึงสามารถเกิดการชักชวน "พระหลวงขุนหมื่นทั้งปวง
มีศรีธาดาออกทรัพย์ตามผู้ใหญ่น้อย"⁴⁰ ร่วมกันสร้างวัดธรรมยุตขึ้นมา

³⁸ หมุน โสมะจิติ, ประวัติวัดศรีทองและเมืองอุบลราชธานี(อย่างสังเขป), หน้า 23.

³⁹ พระพรหมมณี, "ประวัติไถ่อภิเษกจังหวัดอุบลราชธานี," ใน พระราชพิธี
ราชาภิเษกสมรส พระราชพิธีบรมราชาภิเษกและพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร
พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชสยามินทราธิราช พ.ศ. 2493 และเรื่อง
บรมราชาภิเษกพระนิพนธ์ของพระวรวงศ์เธอกรมหมื่นเทยลาภภคิยากร, (สำนักงานทรัพย์สิน
ส่วนพระมหากษัตริย์นิพนธ์ เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี หม่อมท้าววงศ์ถวัลย์ศักดิ์
(หม่อมราชวงศ์เฉลิมลาภท้าววงศ์) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส
วันที่ 23 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2514) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมสรรพสามิต, 2514)
หน้า 225.

⁴⁰ "สำเนาจดหมายพระสิริจันโท (จันทร) ถึงเจ้าคุณเมธาธรรมรส วัดพิชัยญาติการาม
ลงวันที่ 6 แรม 5 ค่ำ เดือน 12 ปีชวด สัมฤทธิศกศักราช 1250 (พ.ศ. 2431),"
ใน อัตตโนประวัติและธรรมบรรยายพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันโท จันทร) วัดบรมนิवास,
หน้า 99-102.

ประการที่ 2 การจัดการศึกษาคณะสงฆ์ของธรรมยุติกนิกาย

หลังจากการก่อตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้นที่เมืองอุบลราชธานีแล้ว กิจกรรมหนึ่งที่ธรรมยุติกนิกายปฏิบัติ คือการจัดสอนปริยัติธรรมขึ้น⁴¹ ในช่วงแรกการจัดการศึกษาปริยัติธรรมของธรรมยุติกนิกายคงไม่ได้ขยายตัวไปอย่างกว้างขวางนักและคงไม่ได้แตกต่างไปจากวัดมหานิกายในเขตเมืองอุบลราชธานี ซึ่งมีการจัดการศึกษาคณะสงฆ์ขึ้นเช่นกันซึ่งแม้แต่พระสงฆ์ธรรมยุตเองต้องยอมรับว่าไม่ได้ยิ่งหย่อนไปจากการจัดการศึกษาของธรรมยุติกนิกาย⁴² การจัดการศึกษาปริยัติธรรมของพระมหานิกายได้เริ่มขึ้นก่อนที่ธรรมยุติกนิกายจะได้จัดขึ้น โดยมีพระอริยธรรมวงศาจารย์ (สฺย) พระสงฆ์ชาวเมืองอุบลราชธานีที่ได้เข้ามาศึกษาปริยัติธรรมที่สำนักวัดสระเกษจนสามารถสอบได้เปรียญ 3 ประโยค⁴³ วัดสระเกษนั้นนับเป็นสำนักศึกษาปริยัติธรรมมาตั้งแต่สมัยแรกที่คณะสงฆ์จัดให้มีการจัดตั้งสำนักเรียนชั้นตามวัดต่าง ๆ และยังเป็นวัดที่ได้รับความอุปถัมภ์ด้านต่าง ๆ เป็นอย่างดี⁴⁴ พระอริยธรรมวงศาจารย์ (สฺย) ได้รับแต่งตั้งเป็นหลักคำของเมืองอุบลราชธานีรับพระราชทานสมณศักดิ์ที่พระราชคณะมีนัยอดักททองขวาง ต่อมงาไม่มีแดง ย่ามปักทอง ผาบาตรประดับมุกเป็นบริวาร⁴⁵ ท่านได้จัดการสอนปริยัติธรรมและหนังสือไทยขึ้นที่วัดมณีวนาราม (วัดป่าน้อย) วัดทุ่งศรีเมือง ในเขตเมืองอุบลราชธานีและได้ขยายออกไปยังเมืองอื่น ๆ ในช่วงปี พ.ศ. 2400 โดย

ท่านพระครูเทม เป็นอาจารย์จัดการสำนัก ที่วัดหลวงเมืองอุบลราชธานี

อาจารย์จันทร์ เป็นอาจารย์จัดการสำนัก ที่วัดหนองหลัก อำเภอม่วงสามสิบ

⁴¹ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 546.

⁴² พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปฏิหาราม, หน้า 24.

⁴³ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 541.

⁴⁴ ประวัติวัดสระเกษราชวรมหาวิหารและจดหมายเหตุเรื่องสารีริกธาตุ เมืองกบิลพัสดุ์

(คณะรัฐมนตรีพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (อยู่ ญาโณทโย)

สมเด็จพระสังฆราช ๗ เมรุหน้าพลับพลาราชอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ 20 พฤศจิกายน พ.ศ. 2505) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2505),

หน้า 1-25.

⁴⁵ พระมหาชัยวัฒน์ ชยทมนโณ, "ประวัติวัดทุ่งศรีเมือง อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี," ใน ประวัติเมืองอุบลราชธานี และประวัติวัดทุ่งศรีเมือง, หน้า 25.

อาจารย์เสื่อ เป็นอาจารย์จัดการสำนัก ที่วัดไผ่ใหญ่ อำเภอวังสามสี
 อาจารย์บุศดี เป็นอาจารย์จัดการสำนัก ที่วัดบ้านแหม อำเภอเขื่องใน
 อาจารย์เกตุ เป็นอาจารย์จัดการสำนัก ที่วัดธาตุ เมืองยโสธร⁴⁶

ส่วนอาจารย์ผู้สอนปริยัติธรรมของธรรมยุติกนิกายมีเพียงท่าน หนูโล (ดี) และท่าน เทวธมมี (มีว) เมื่อท่านหนูโล (ดี) มรณภาพลงจึงเหลือเพียงท่าน เทวธมมี (มีว) เพียงรูป เดียว⁴⁷ ดังนั้น ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือจึงไม่มีเพียงพระสงฆ์ธรรมยุตเท่านั้น แต่มี พระสงฆ์มหานิกายที่ผ่านการศึกษาจากกรุงเทพฯ และกลับมาจัดการสอนปริยัติธรรมด้วยเช่นกัน แต่ พระสงฆ์ธรรมยุตสามารถเข้ามาเล่าเรียนต่อในกรุงเทพฯ ได้สม่ำเสมอมากกว่า โดยการฝากเรียนในวัด ธรรมยุตที่กรุงเทพฯ เห็นได้จากจดหมายฝากตัวที่ท่าน เทวธมมี (มีว) เขียนส่งตัวพระสงฆ์ธรรมยุต จากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เข้ามาศึกษาต่อในกรุงเทพฯ ความว่า

ข้าพระพุทธเจ้า ได้จัดเทียนน้ำมันหลอดเป็นเครื่องสักการะมอบกับ
 พระมหาสิริจันโทลงมาถวายได้ฝ่าละอองพระบาทขอพระบารมีเป็น
 ที่นั่งด้วยพระมหาสิริจันโท 1 พระอมโร 1 พระกิตติวัฒน์ 1
 เป็นสัทธวิหาริกอันเตวาลิกข้าพระพุทธเจ้า ลาข้าพระพุทธเจ้า
 จะมาศึกษาเล่าเรียนยังกรุงเทพ เธอเป็นผู้บริสุทธิ์จะได้มีอิทธิพล
 เกี่ยวข้องในสังฆกรรมสิ่งใดสิ่งหนึ่งหามิได้ ข้าพระพุทธเจ้าขอฝาก
 เธอทั้งสามนี้ในได้ฝ่าละอองพระบาทขอพระบารมีเป็นที่นั่งเพื่อจะได้
 เป็นผู้ศาสนูปถัมภ์ต่อไป⁴⁸

การเข้าไปศึกษาปริยัติธรรมในวัดธรรมยุตในกรุงเทพฯ ยังได้รับความอุปถัมภ์ด้าน
 ต่าง ๆ เป็นอย่างดี พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันโท จันทร์) ได้เล่าเหตุการณ์ตอนที่ท่านไป

⁴⁶ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 541-542.

⁴⁷ ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอดีตประวัติ (พระอุบาลีคุณูปมาจารย์)
 พร้อมด้วยภาพและคำกลอนภาษาอีสาน, หน้า 6.

⁴⁸ "สำเนาจดหมายพระเทวธมมี วัดศรีทองถวายบังคมมายัง
 พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส วัดบวรนิเวศ วันที่ 1 เมษายน ร.ศ. 109
 (พ.ศ. 2433)," ใน อดีตโนประวัติและคาถาธรรมบรรยายพระอุบาลีคุณูปมาจารย์
 (สิริจันโท จันทร์) วัดบรณนิवास, หน้า 97.

ศึกษาปริยัติธรรมที่กรุงเทพฯไว้ว่า "ปัจจัยทั้งสี่บริบูรณ์ไม่ได้รับความอึดคัดขัดสนเลย ได้ตั้งหน้า
เล่าเรียนโดยส่วนเดียว เจ้าอาวาสก็มีเมตตาส่งเคราะห์โดยฐานะแห่งลูกศิษย์กับอาจารย์"⁴⁹

นอกจากแนวทางศึกษาของธรรมยุติกนิกายที่ทำให้วัดธรรมยุต เริ่มมีชื่อเสียงขึ้นเรื่อย ๆ
ท่านเทวธมมี(มีาว) ยังมีฐานะเป็นลัทธิวิหาริกในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ช่วย
ให้ท่านเป็นที่เคารพนับถือของประชาชนในท้องถิ่นด้วยเป็นพิเศษ⁵⁰ ซึ่งไม่เพียงแต่ฆราวาสและ
พระสงฆ์ในเขตเมืองอุบลราชธานีเท่านั้นที่จะมาอุปสมบทในธรรมยุติกนิกายยังมีพระสงฆ์จากเมืองอื่น ๆ
ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือมาศึกษากับธรรมยุติกนิกายด้วย เช่น พระแสงจาก
เมืองหนองบัวลุ่มภู⁵¹ พระคุณย์จากเมืองสุรินทร์⁵² เป็นต้น

แต่เดิมความเจริญด้านการศึกษาปริยัติธรรมนี้มีอยู่เฉพาะในเขตเมืองอุบลราชธานี
เท่านั้น ในส่วนอื่น ๆ ไม่พบหลักฐานการศึกษาปริยัติธรรมอย่างกว้างขวางมากนัก พระสงฆ์โดยทั่ว
ไปจะใช้เวลาส่วนใหญ่ไปกับกิจกรรมที่เกี่ยวกับการบูรณะวัดทำความสะอาดที่อยู่ เย็บปักเครื่องนุ่งห่ม
หรือไม่ก็ใช้เวลาช่วยคฤหัสถ์ต่างไร่ทำสวน ในเทศกาลทำบุญก็จะมีการเทศน์สั่งสอนในตำนานนิยาย
บางเรื่อง เช่น สังสินไชย ภารตเมรี หรือ พระเจ้าเลียบโลก⁵³ พระราชวุฒาจารย์

⁴⁹ ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านับอดีตประวัติ (พระอุปาส์คุณูปมาจารย์)
พร้อมด้วยภาพและคำกลอนภาษาอีสาน, หน้า 8.

⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

⁵¹ "ประวัติพระอาจารย์แสง ธมมธีโร อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาชัย อำเภอหนองบัวลำภู
จังหวัดอุดรธานี," ใน ที่ระลึกงานทอดผ้าป่าสามัคคี ณ วัดมหาชัย อำเภอหนองบัวลำภู
จังหวัดอุดรธานี พ.ศ. 2516, หน้า 5-18.

⁵² อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระราชวุฒาจารย์ คุณย์ อตุลเถระ
วัดบูรพาราม อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์ วันที่ 4 กรกฎาคม พ.ศ. 2528

(กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ป. สัมพันธ์พานิชย์, 2528), หน้า 1-5.

⁵³ "รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลนครราชสีมา," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 17
(ร.ศ. 119) : 158-159.

(ดุษย์ อดุล) เล่าถึงสภาพการศึกษาของท่านเมื่ออุปสมบทที่เมืองสุรินทร์ในราวปี พ.ศ. 2451 ว่า "ได้ท่องบ่นเจ็ดตำนานบ้าง สิบสองตำนานบ้าง แต่มิได้เรียนพระวินัยเลยเรื่องวินัยที่จะนำมาประพฤติปฏิบัติขัดเกลากายวาจาใจนั้น ครูบาอาจารย์ไม่ได้สอน... พระในวัดยังใช้ให้ทำงานสร้างเกวียนและเลี้ยงวัวอีกด้วย"⁵⁴

เห็นได้ว่า การจัดการศึกษาคณะสงฆ์ของธรรมยุติกนิกาย ได้ชักจูงให้พระสงฆ์และฆราวาสที่ต้องการศึกษาปริยัติธรรมอย่างจริงจัง เช่น พระราชวุฒาจารย์(ดุษย์ อดุล) ให้เข้ามาอุปสมบทในธรรมยุติกนิกาย โดยในปี พ.ศ. 2457 พระราชวุฒาจารย์(ดุษย์ อดุล) ได้เดินทางไปเมืองอุบลราชธานีเพื่อเข้าศึกษาปริยัติธรรมในวัดธรรมยุติกนิกายที่เมืองนั้น⁵⁵ หรือในกรณีพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายรูปอื่น ๆ เช่น พระอุบาลีคุณูปมาจารย์(สิริจันโท จันทร) ท่านเข้าไปจำพรรษาในวัดธรรมยุติกนิกายที่เมืองอุบลราชธานีในปี พ.ศ. 2411 โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อเข้าไปศึกษาปริยัติธรรมเช่นกัน⁵⁶ ดังนั้นการจัดการศึกษาคณะสงฆ์ของธรรมยุติกนิกายเป็นเครื่องชักชวนให้พระสงฆ์เข้ามาอุปสมบทหรือเปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมยุติกนิกาย

⁵⁴ สิทธิชา เขตวัน "หลวงปู่ดุษย์ อดุล วัดบูรพาราม อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์," โลกทิพย์ 2 (20 พฤศจิกายน 2526) : 91.

⁵⁵ เรื่องเดียวกัน.

⁵⁶ ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอดีตประวัติ(พระอุบาลีคุณูปมาจารย์) พร้อมด้วยภาพและคำกลอนภาษาอีสาน, หน้า 4.

ประการที่ 3 ความสามารถในการควบคุมคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย

ประมาณว่าพระสงฆ์ธรรมยุตใน เขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือในช่วงนี้มีประมาณ 200 รูป และจำนวนวัดธรรมยุตไม่เกิน 30 แห่ง⁵⁷ ในขณะที่จำนวนวัดทั้งหมดใน เขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีถึง 4,672 แห่ง พระสงฆ์รวม 23,856 รูป⁵⁸ การที่ธรรมยุติกนิกายใน เขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นนิกายที่มีจำนวนพระสงฆ์น้อย แต่มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดในฐานะศิษย์อาจารย์โดยเห็นได้ว่าธรรมยุติกนิกายจะทำการคัดเลือกผู้ที่เห็นสมควรเข้ามาอุปสมบทในนิกายของตน⁵⁹ จนมีการกล่าวว่าพระสงฆ์ที่ฉลาดจะเลือกอุปสมบทในธรรมยุติกนิกาย⁶⁰ นอกจากนี้ยังพบว่าการเผยแพร่คติของธรรมยุติกนิกายใน เขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นไปในหมู่ญาติพี่น้องและผู้ใกล้ชิดกันด้วย⁶¹

สภาพเช่นนี้ทำให้ธรรมยุติกนิกายสามารถดูแลพระสงฆ์ในนิกายของตนได้เป็นอย่างดี จึงสามารถดำเนินการจัดการคณะของตนได้สะดวกจนสามารถกล่าวได้ว่า "การปฏิบัติตามวินัยบัญญัติของภิกษุสามเณรในมณฑลนี้ตามได้เห็น ได้ยิน และได้สังเกต ยกธรรมยุติกนิกายที่เมืองอุบลราชธานี 13 วัด เมืองยโสธร 2 วัด เสียแล้วยังห่างจากความเป็นจริงโดยสมมุติมาก"⁶²

ธรรมยุติกนิกายในช่วงนี้ ได้ขยายตัวออกไปเฉพาะเขตเมืองอุบลราชธานีและเมืองที่ขึ้นกับเมืองอุบลราชธานีเป็นหลัก แม้จะขยายออกไปเมืองนครจำปาศักดิ์ซึ่งไม่ค่อยประสบความสำเร็จมากนักกับเขตเมืองโขง(สีทันดร) ที่ก่อตั้งขึ้นในช่วงใกล้เคียงกับธรรมยุติกนิกายในเมืองอุบลราชธานี

⁵⁷ "สำเนาจดหมายพระสิริจันโท(จันทร์) ถึงเจ้าคุณเมธาธิบดีธรรมรส วัดพิชัยญาติการาม ลงวันที่ 6 แรม 5 ค่ำเดือน 12 ปีชวด สัมพุทธศักราช 1250 (พ.ศ. 2433)," ใน อรรถโนประวัติและคาถาธรรมบรรยายพระอุบาลีคุณูปมาจารย์(สิริจันโท จันทร์) วัดบรมนิวาส, หน้า 99-102.

⁵⁸ เทศาภิบาล เล่ม 6 แผ่น 36 วันที่ 1 เดือนมีนาคม ร.ศ. 127, หน้า 129.

⁵⁹ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุทัศนาราม, หน้า 22-23.

⁶⁰ แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 1 (พ.ศ. 2456), หน้า 187.

⁶¹ ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอดีตประวัตินิกาย(พระอุบาลีคุณูปมาจารย์) พร้อมด้วยภาพและคำกลอนภาษาอีสาน, หน้า 4-5.

⁶² "รายงานการจัดการคณะสงฆ์ การศาสนาและการศึกษา มณฑลอีสาน ร.ศ. 123" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 12/59.

ซึ่งได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นไม่น้อยไปกว่าเขตเมืองอุบลราชธานี แต่ต่อมาเขตฝั่งตะวันออกของกลุ่มแม่น้ำโขง ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอินโดจีนของฝรั่งเศสทำให้ความสัมพันธ์กันลดลงไปอย่างมาก ความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้เกิดขึ้นอย่างชัดเจนหลังปี พ.ศ. 2433 ซึ่งเป็นปีที่เกิดความเปลี่ยนแปลงหลายประการขึ้นในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้งทางด้านศาสนาและการปกครองท้องถิ่น ในเขตภาคนี้ ซึ่งได้ส่งผลต่อการขยายตัวของธรรมยุติกนิกายออกไปนอกเขตเมืองอุบลราชธานีไปยังส่วนต่าง ๆ ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือต่อไป

การขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือในระหว่างปี พ.ศ. 2434-2444

ปี พ.ศ. 2434 เป็นปีที่เกิดเหตุการณ์สำคัญหลายอย่างขึ้นในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้งด้านบริหารจัดการปกครองท้องถิ่น การศาสนาการคณะสงฆ์ ซึ่งส่งผลต่อการขยายตัวอย่างกว้างขวางของธรรมยุติกนิกาย สาเหตุที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในช่วงนี้มีความน่าสนใจที่สมควรได้รับการพิจารณาหลายประการคือ

ประการแรก ด้านการปกครอง

การปฏิรูปการปกครองท้องถิ่นนั้นเมื่อจุดเริ่มต้นมาจากความพยายามที่จะสร้างความมั่นคงให้เกิดขึ้นกับราชอาณาจักรเพื่อป้องกันตนเองจากการคุกคามของประเทศมหาอำนาจตะวันตก การปฏิรูปนี้ เริ่มต้นตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ซึ่งได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการบริหารในการปกครองหัวเมืองในส่วนภูมิภาคเพื่อที่จะนำไปสู่การปกครองแบบโยงอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง⁶³

ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯกับหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยเฉพาะหัวเมืองในแถบลุ่มแม่น้ำโขง เพิ่งมีความสัมพันธ์กันอย่างชัดเจนในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 กล่าวได้ว่าหลังสุดเมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ ของราชอาณาจักร นอกจากนี้ดินแดนส่วนนี้ยังติดต่อกับ

⁶³ เตช บุนนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย

พ.ศ. 2435-2458 : กระทรวงมหาดไทยสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า 83-103.

ดินแดนลาวและกัมพูชาซึ่งเป็นประเทศราชชายพระราชอาณาเขตทางด้านตะวันออกของราชอาณาจักรไทย ที่มีลักษณะเป็นเมืองสองฝ่ายฟ้าที่ส่งบรรณาการให้ทั้งกรุงเทพฯ และกรุงเว้^{๕๔} เมื่อฝรั่งเศสเริ่มการแสวงหาอาณานิคมในแถบเอเชียและขยายอิทธิพลเข้าควบคุมเวียดนามได้สำเร็จในปี พ.ศ. 2426^{๕๕} จึงได้เริ่มอ้างสิทธิเหนือดินแดนลาวและกัมพูชาในเวลาต่อมา

การคุกคามจากประเทศมหาอำนาจตะวันตกนั้นนับว่าเป็นปัญหาที่สร้างความวิตกให้กับกรุงเทพฯ อย่างมาก พระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนเสด็จสวรรคตในปี พ.ศ. 2394 เป็นการอธิบายที่ชัดเจนถึงความเข้าใจของฝ่ายไทยถึงปัญหาภัยคุกคามของประเทศมหาอำนาจตะวันตกนี้ โดยเฉพาะการเปรียบภัยคุกคามจากประเทศใกล้เคียงของไทยนั้นไม่อาจเทียบได้กับภัยคุกคามของประเทศมหาอำนาจตะวันตกเช่น อังกฤษหรือฝรั่งเศสได้^{๕๖} ประสิทธิภาพของระบบการปกครองท้องถิ่นยังแสดงความบกพร่องจนอาจก่อให้เกิดอันตรายต่อความมั่นคงของประเทศได้โดยง่าย ซึ่งการก่อการกบฏของเจ้าอนุวงศ์แห่งเมืองนครเวียงจันทน์ในปี พ.ศ. 2369 ช่วยชี้ให้เห็นความบกพร่องของระบบป้องกันภัยของบรรดาหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งไม่สามารถที่จะต้านทานกองทัพของเจ้าอนุวงศ์และไม่สามารถแจ้งเตือนกรุงเทพฯ ได้จนกองทัพของเจ้าอนุวงศ์มาถึงสระบุรี^{๕๗} หรือแม้แต่ปัญหาในเรื่องการส่งส่วยมีปัญหาการค้างชำระเป็นเวลานาน ๆ ช่วยชี้ให้เห็นความล้มเหลวในการที่จะเข้มงวดในการจัดการควบคุมหัวเมืองเหล่านี้^{๕๘} จากสถานการณ์เช่นนี้กรุงเทพฯ จึงต้องเข้าแทรกแซงกิจการต่าง ๆ ของหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้งเพื่อประโยชน์ในการป้องกันราชอาณาจักร

^{๕๔} เตช บุณนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย..., หน้า 101.

^{๕๕} โจเซฟ บัตตินเจอร์, ประวัติศาสตร์การเมืองเวียดนาม, แปลโดย
เผ็ชรี สุมิตร. ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี, บรรณาธิการ.
(กรุงเทพฯ: มานนคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2522)
หน้า 64-73.

^{๕๖} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2,
หน้า 188.

^{๕๗} ก.ศ.ร. กุหลาบ, อานามสยามยุทธ เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: มานนคร : แพร่พิทยา,
2514), หน้า 231-236.

^{๕๘} หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน," ใน
ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3 ภาคที่ 4, หน้า 275-276.

และระดมทรัพยากรต่าง ๆ เพื่อประโยชน์ของประเทศ การดำเนินกิจการขึ้นแรกเริ่มขึ้นโดยการ
ส่งข้าหลวงไปประจำตามหัวเมืองสำคัญ ๆ ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในปี พ.ศ. 2417
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้โอกาสที่เกิดความวุ่นวายจากความขัดแย้ง
ระหว่างกลุ่มผู้ปกครองของเมืองอุบลราชธานี ส่งข้าราชการจากส่วนกลางไปดำรงตำแหน่ง
ข้าหลวงจัดราชการอยู่ที่เมืองนั้น⁶⁹ และเพิ่มขึ้นยังหัวเมืองสำคัญ ๆ ต่าง ๆ เช่น เมืองหนองคาย
จำปาศักดิ์ นครราชสีมา⁷⁰

อำนาจหน้าที่ของข้าหลวงเหล่านี้ไม่มีการระบุอย่างชัดเจน ข้าหลวงมีหน้าที่ช่วยพระ
มหากษัตริย์ในการดูแลหัวเมืองในภูมิภาคในด้านต่าง ๆ ทั้งการจัดเก็บภาษี แต่งตั้งกรมการเมือง
ป้องกันเขตชายแดนหรือให้คำปรึกษาแก่เจ้าเมืองต่าง ๆ ตามแต่กรณี⁷¹ แต่อย่างไรก็ตามการปรับปรุง
การปกครองส่วนภูมิภาคเพียงแค่นี้คงยังไม่สามารถทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงได้อย่างชัดเจน
ข้าหลวงยังสามารถปฏิบัติหน้าที่ของตนได้อย่างค่อนข้างจะเป็นอิสระและมีอำนาจบังคับบัญชาอย่าง
"เด็ดขาด"⁷² ซึ่งคงไม่ต่างไปจากเจ้าเมืองในส่วนภูมิภาค มีรายงานว่าข้าหลวงที่ส่งไปจาก
กรุงเทพฯ ได้ทำการเบียดเบียนราษฎร⁷³ รวมทั้งมีรายงานที่รุนแรงกว่านั้นที่ระบุว่า ข้าราชการจาก
ส่วนกลางนี้เป็นพวก "เสียสินบท เคยกินเนื้อหลวงต้มเลือดคนใช้อย่างอื่นทำอะไรไม่ได้"⁷⁴

ดังนั้นเมื่อฝรั่งเศสได้อ้างสิทธิเหนือดินแดนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขงตั้งแต่นั้น
พ.ศ. 2430⁷⁵ และเกิดกรณีพิพาทตามแนวชายแดนระหว่างกันขึ้น ปี พ.ศ. 2434

⁶⁹ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน," ใน
ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3 ภาคที่ 4, หน้า 284-286.

⁷⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 303-306.

⁷¹ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 413-416.

⁷² หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน," ใน
ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3 ภาคที่ 4, หน้า 298.

⁷³ "กรมหลวงพิชิตปรีชากรกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว"
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ม. 62.1/35.

⁷⁴ "กรมหลวงพิชิตปรีชากรกราบบังคมทูลกรมหลวงเทววงศ์วโรปการ"
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ม. 62.1/32.

⁷⁵ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 372.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ส่งพระเจ้าไฉงยาเซอสามพระองค์ คือ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม กรมหลวงพิชิตปรีชากร และกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ⁷⁶ ซึ่งนับเป็นครั้งแรกที่ พระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูงได้เสด็จออกมาจัดการปกครองท้องถิ่นในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พร้อมทั้งได้รับพระราชทานพระราชอำนาจมากกว่าบรรดาข้าหลวงต่าง ๆ ที่เคยมาปฏิบัติหน้าที่ ก่อนหน้านี้⁷⁷

ความพยายามแก้ไขข้อจำกัดต่าง ๆ ที่เป็นอุปสรรคในการจัดการปกครองส่วนภูมิภาค เช่นปี พ.ศ. 2428 เริ่มสร้างระบบโทรเลข⁷⁸ ที่สามารถทำให้การติดต่อระหว่างภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับกรุงเทพฯ สะดวกยิ่งขึ้น และในการวางสายโทรเลขจะมีการตัดทางเพื่อวางเสาทำให้เกิดเส้นทางคมนาคมขึ้นด้วย ในการเสด็จตรวจราชการของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพในช่วงปี พ.ศ. 2448-2449 เสด็จเลียบทางสายโทรเลข เมื่อถึงที่พักแรมก็สามารถเอาเครื่องต่อเข้ากับสายโทรเลข ทำให้สามารถติดต่อกับกรุงเทพฯ ได้ทุกวัน⁷⁹ ปี พ.ศ. 2426 ได้มีการจัดทำแผนที่⁸⁰ ปี พ.ศ. 2432 ได้ประกาศสร้างทางรถไฟ สายกรุงเทพฯ - นครราชสีมา⁸¹ ปี พ.ศ. 2433 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯแบ่งเขตเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ออกเป็น 4 เขตคือ

1. เขตหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ ใช้เมืองนครจำปาศักดิ์เป็นศูนย์กลาง
2. เขตหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ ใช้เมืองอุบลราชธานีเป็นศูนย์กลาง

⁷⁶ เต็ม วิชาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 372.

⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 414-415.

⁷⁸ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน," ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม 3 ภาคที่ 4, หน้า 334-335.

⁷⁹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, "เรื่องล้านช้าง," ใน นิทานโบราณคดี (กรุงเทพฯ มหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2517), หน้า 297-299.

⁸⁰ วารสารแผนที่ ฉบับที่ 1 ปีที่ 32 (ครบรอบ 100 ปี แห่งการสถาปนากกรมแผนที่ (กรกฎาคม - กันยายน 2532) : 3-4.

⁸¹ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2325-2453 ด้านเศรษฐกิจ, หน้า 273.

3. เขตหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ ใช้เมืองหนองคายเป็นศูนย์กลาง

4. เขตหัวเมืองลาวกลาง ใช้เมืองนครราชสีมาเป็นศูนย์กลาง^{๘๒}

และได้แบ่งข้าหลวงออกมาประจำในแต่ละเขต แต่การจัดระบบการปกครองส่วนภูมิภาคในปี พ.ศ. 2433 ถูกเปลี่ยนแปลงอีกครั้งในปี พ.ศ. 2434 โดยแบ่งเขตการปกครองสามเขตแรกใหม่และจัดส่งพระเจ้าน้องยาเธอสามพระองค์มาทำการปกครองใน 3 เขตนั้น

เขตที่ 1 หัวเมืองลาวกาว ใช้เมืองนครจำปาศักดิ์เป็นศูนย์กลาง

ควบคุมดูแล	เมืองนครจำปาศักดิ์	เมืองเชียงแตง	เมืองแสนปาง
	เมืองสีทันดร	เมืองสาละวัน	เมืองอัตปือ
	เมืองคำทองใหญ่	เมืองสุรินทร์	เมืองสังฆะ
	เมืองขุขันธ์	เมืองเดชอุดม	เมืองศรีสะเกษ
	เมืองอุบล	เมืองยโสธร	เมืองเขมราฐบุรี
	เมืองกมลาคัย	เมืองกาฬสินธุ์	เมืองภูแล่นช้าง
	เมืองสุวรรณภูมิ	เมืองร้อยเอ็ด	เมืองมหาสารคาม

โปรดฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงควบคุมดูแล หัวเมืองใน

กลุ่มนี้

เขตที่ 2 หัวเมืองลาวพวน ใช้เมืองหนองคายเป็นศูนย์กลาง

ควบคุมดูแล	เมืองหนองคาย	เมืองเชียงขวาง	เมืองบริคัณฑ์นิคม
	เมืองโพนพิสัย	เมืองนครพนม	เมืองท่าอุเทน
	เมืองชัยบุรี	เมืองสกลนคร	เมืองมุกดาหาร
	เมืองขอนแก่น	เมืองหล่มสัก	

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๘๒} หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน," ใน ประชุมพงศาวดาร

โปรดฯ ให้พระเจ้านองยา เฮอร์กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมมาควบคุมดูแล
เขตที่ 3 หัวเมืองลาวพุงขาว ให้เมืองหลวงพระบางเป็นศูนย์กลาง
 ควบคุมดูแล เมืองหลวงพระบาง ลีบสองนั้นมา ลี้อ
 ลีบสองจุกไทย หัวพันทั้งห้า หัวพันทั้งหก

โปรดฯ ให้พระเจ้านองยา เฮอร์กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์มาควบคุมดูแลส่วนเขต
 เมืองนครราชสีมา ยังคงยึดถือตามการแบ่งเขตเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในปี พ.ศ. 2433
 มีเมืองนครราชสีมาเป็นศูนย์กลาง ควบคุมเมืองนครราชสีมา เมืองชนบทและเมืองภูเขียว⁸³
 เขตหัวเมืองลาวกาวกรมหลวงพิชิตปรีชากรมาถึงเมืองอุบลราชธานีในปี พ.ศ. 2435 และ
 ทรงใช้เมืองนี้เป็นศูนย์กลางในการควบคุมดูแล เขตหัวเมืองลาวกาวแทน เมืองนครจำปาศักดิ์
 เขตหัวเมืองลาวพวนกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมเดินทางไปถึงเมืองหนองคายในช่วงเวลา
 เดียวกัน⁸⁴ ทรงใช้เมืองนี้เป็นศูนย์กลางการควบคุมเขตหัวเมืองลาวพวนซึ่งทรงเคยตั้ง
 กองบัญชาการกรมทหารรักษาพระราชวังที่ทรงเป็นผู้บังคับการเมื่อครั้งยกกำลังไปปราบฮ่อ
 ในแขวงเมืองพวนในปี พ.ศ. 2428⁸⁵ แต่หลังจากเหตุการณ์ ร.ศ. 112 ก็ได้มีการย้าย
 กองบัญชาการของหัวเมืองลาวพวนมาตั้งที่บ้านเดื่อหมากแข้งตามข้อตกลงในสัญญาสงบศึก ระหว่าง
 รัฐบาลไทยกับรัฐบาลฝรั่งเศสในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2436⁸⁶ ส่วนกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
 งดการเดินทางไปประจำเขตหัวเมืองลาวพุงขาว โดยเปลี่ยนเป็นข้าหลวงใหญ่ประจำเขต

⁸³ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน," ใน ประชุมพงศาวดาร
 เล่ม 3 ภาคที่ 4, หน้า 372-373.

⁸⁴ "เรื่องกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมเสด็จไปจัดราชการ ณ หัวเมืองลาวพวน,"
 ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 46 ภาคที่ 74 (กรุงเทพมหานคร : องค์การค้าของคุรุสภา,
 2512), หน้า 168-173.

⁸⁵ "จดหมายเหตุกองทัพปราบฮ่อ," ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 14 ภาคที่ 24
 (กรุงเทพมหานคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2507), หน้า 189-190.

⁸⁶ เตช บุนนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย
 พ.ศ. 2435-2459 : กระจ่างมหาดไทยสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ,
 หน้า 125.

หัวเมืองลาวกลางตั้งกองบัญชาการอยู่ที่เมืองนครราชสีมา⁸⁷ แต่ทรงทำหน้าที่ในช่วง
ระยะเวลาสั้น ๆ⁸⁸ โดยทรงมอบหน้าที่ให้กับพันเอกพระยาประสิทธิ์คีติลยการ (สะอาด สิงห์เสนีย์)
ในปี พ.ศ. 2436 และสถาปนาเขตนี้เป็นมณฑลนครราชสีมาพร้อมเลื่อนตำแหน่งของ
พันเอกพระยาประสิทธิ์คีติลยการเป็นพลตรีพระยาสิงห์เสนีย์สมุหเทศาภิบาลคนแรกของมณฑลนครราชสีมา
ในปี พ.ศ. 2442 กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมเสด็จกลับกรุงเทพฯ⁸⁹ และเปลี่ยนหัวเมืองลาวพวน
มาเป็นมณฑลฝ่ายเหนือโดยมีหม่อมเจ้าวัฒนา (รองทรง) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล และมณฑลลาวกาว
เปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือแต่กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ยังคงดำรงตำแหน่งเป็นข้าหลวง
ต่างพระองค์⁹⁰ ทำให้กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์มีสถานภาพสูงกว่าข้าหลวงเทศาภิบาลอื่น จนถึง
ในปี พ.ศ. 2443 ได้เปลี่ยนชื่อมณฑลฝ่ายเหนือเป็นมณฑลอุดรและมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือเป็น
มณฑลอีสาน ปี พ.ศ. 2453 กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เสด็จกลับกรุงเทพฯ ต่อมาในปี พ.ศ. 2455
มณฑลอีสานถูกแบ่งออกเป็นมณฑลร้อยเอ็ดและมณฑลอุบลราชธานี ในปี พ.ศ. 2468 ได้แบ่ง
เขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือสองมณฑลคือ มณฑลอุดรและมณฑลนครราชสีมาและดำเนินรูปแบบ
การปกครองในระบบเทศาภิบาลจนกระทั่งระบบนี้ถูกยกเลิกไปในปี พ.ศ. 2476

ประการที่สอง ด้านศาสนา

ในปลายปี พ.ศ. 2433 ท่านเทศมณี (มีาว) พระสงฆ์ผู้ร่วมก่อตั้งธรรมยุติกนิกาย
ในเขตตะวันออกเฉียงเหนือได้มรณภาพ⁹¹ ถือได้ว่าเป็นการสิ้นสุดยุคแรกของธรรมยุติกนิกายใน
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และหลังจากปีนี้ธรรมยุติกนิกายจะได้เริ่มขึ้นมามีบทบาทในการปกครอง

⁸⁷ เต็ม วิชาศย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 400-401.

⁸⁸ "รายงานของกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์เกี่ยวกับการจัดราชการที่เมืองนครราชสีมา
ร.ศ. 110," ใน รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา (เนื่องในงานสถาปนา ๑๐๐
นางบุญเหลือ พลราชภรณ์บำรุง) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ประจักษ์วิทยา, 2511)
หน้า 134-135.

⁸⁹ เต็ม วิชาศย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 367.

⁹⁰ เทศาภิบาล เล่ม 6 แผ่นที่ 36 วันที่ 1 มีนาคม ร.ศ. 127, หน้า 119.

⁹¹ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 38-39.

คณะสงฆ์ใน เขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งเริ่มขึ้นใน เขตมณฑลลาวท้าวก่อนเป็น เขตแรก

ในปี พ.ศ. 2433 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดแต่งตั้ง พระอริยภักดี (หม่อมราชวงศ์โต อ่อน) เป็น เจ้าคณะใหญ่เมืองอุบลราชธานี⁹² และพระครู วิจิตรธรรมภาณี (สิริจันทน์) เป็น เจ้าคณะใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์⁹³ ซึ่งพระสงฆ์ ทั้งสองรูปนี้ได้เดินทางมายังเมืองที่ท่านได้รับผิดชอบในปี พ.ศ. 2434 ท่านทั้งสองเป็นพระสงฆ์ ฝ่ายธรรมยุติกนิกายเป็นชาวเมืองอุบลราชธานี ได้ผ่านการศึกษาริยัตติธรรมจากสำนักธรรมยุต ในกรุงเทพฯมาแล้ว พระอริยภักดี (หม่อมราชวงศ์โต อ่อน) เคยเป็นเจ้าอาวาสพระอารามหลวงใน ส่วนกลางมาก่อน ได้รับสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะ อุปสมบทที่วัดศรีทองจนอายุได้ 24 ปี เดินทางเข้าไปศึกษาปริยัตติธรรมในกรุงเทพฯ สามารถสอบได้เป็นเปรียญ 4 ประโยค⁹⁴ ส่วนพระครูวิจิตรธรรมภาณี (สิริจันทน์) อุปสมบทที่วัดศรีทองอายุได้ 26 ปีเดินทางเข้าไป ศึกษาปริยัตติธรรมในกรุงเทพฯจนสามารถสอบได้เป็นเปรียญ 3 ประโยค และเดินทางกลับ เมืองอุบลราชธานีในปี พ.ศ. 2430 และได้ไปตั้งธรรมยุติกนิกายในเมืองนครจำปาศักดิ์ในปลายปี พ.ศ. 2431⁹⁵ จนได้รับตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่เมืองนั้นอย่างเป็นทางการในปี พ.ศ. 2433

นับเป็นครั้งแรกที่มีการโปรดเกล้าแต่งตั้งเจ้าคณะใหญ่ขึ้นใน เขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ก่อนพระอริยภักดีนี้ยังไม่ปรากฏการแต่งตั้งเจ้าคณะใหญ่ประจำเมืองใน เขตภาคนี้จากกรุงเทพฯมาก่อน⁹⁶ มีแต่เพียงตำแหน่งหลักคำประจำเมืองซึ่งเป็นการแต่งตั้งกันขึ้นมาเองในท้องถิ่นของตน⁹⁷ เช่น เมืองอุบลราชธานี มีท่านหอเจ้าแก้วเป็นหลักคำองค์แรกประจำเมืองนี้ และมีพระอริยธรรมวงศาจารย์

⁹² หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน," ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3 ภาคที่ 4, หน้า 374.

⁹³ ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอดีตประวัติ (พระอุบาลีคุณูปมาจารย์) พร้อมด้วยภาพย์ และคำกลอนภาษาอีสาน, หน้า 12.

⁹⁴ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 40.

⁹⁵ ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอดีตประวัติ (พระอุบาลีคุณูปมาจารย์) พร้อมด้วยภาพย์ และคำกลอนภาษาอีสาน, หน้า 12.

⁹⁶ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 40-41.

⁹⁷ พระโพธิวงศาจารย์, ทำเนียบสมณศักดิ์ ของชาวเมืองเวียงจันทน์โบราณ, หน้า 30-31.

(สี่) เป็นหลักคำองค์กรต่อมา^{๑๘} จนกระทั่งปี พ.ศ. 2434 จึงมีเจ้าคณะใหญ่ประจำเมืองมาเริ่มจัดการปกครองคณะสงฆ์ เห็นได้ว่าน่าที่จะเป็นส่วนหนึ่งของการเริ่มต้นที่จะโยงอำนาจการปกครองคณะสงฆ์จากส่วนกลางเข้ามาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเพื่อให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั้งประเทศ ก่อนที่จะได้เริ่มขึ้นอย่างเป็นทางการต่อมาหลังการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ในปี พ.ศ. 2445 และยังเป็นผลการเริ่มบทบาทของธรรมยุติกนิกายในการบริหารกิจการคณะสงฆ์ การศาสนา ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือในเวลาต่อมา

ในส่วนกลางนั้น ในปี พ.ศ. 2434 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯสถาปนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาบวรวิมลวงศาธิบดี (พระองค์เจ้าฤกษ์) วัดบวรนิเวศราชวรวิหารเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า นับเป็นพระสงฆ์ธรรมยุตรูปแรกที่ดำรงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายกนี้ โดยก่อนหน้านั้นมิได้โปรดให้ใครดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชอยู่ถึง 38 ปี^{๑๙} และหลังจากนี้ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชเป็นพระสงฆ์ธรรมยุตจนกระทั่งหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. 2475

พระมหากษัตริย์ย่อมถือเอาการพระศาสนาเป็นพระราชธุระสำคัญ ทรงถือเป็นพระภารกิจของพระองค์ที่จะทรงอุปถัมภ์พระศาสนา และทรงบริหารการคณะสงฆ์ด้วยเช่นเดียวกับพระราชอาณาจักร ก่อนการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินการควบคุมหัวเมืองในส่วนภูมิภาคที่อยู่ห่างไกลออกไปจากราชธานีนั้น พระมหากษัตริย์ไม่ได้มีพระราชอำนาจที่จะควบคุมได้อย่างใกล้ชิด กิจการคณะสงฆ์ที่อยู่ในดินแดนที่ห่างไกลออกไปจากราชธานีก็ไม่ได้อยู่ในการบริหารการคณะสงฆ์อย่างใกล้ชิดในลักษณะเดียวกัน

กิจการคณะสงฆ์นอกจากจะได้สั่งสอนศีลธรรมให้กับสังคม ยังสามารถแทรกซึมอุดมการณ์ของรัฐเข้าสู่ประชาชนได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะเมื่อรัฐบาลต้องเผชิญกับปัญหาต่าง ๆ ซึ่งไม่เพียงแต่ต้องป้องกันพระราชอาณาจักรยังต้องทำการปรับปรุงระบบการปกครองประเทศทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค การจัดส่งพระสงฆ์ที่มีความรู้ความสามารถตามมาตรฐานที่รัฐบาลเห็นว่าเหมาะสมไปจัดการควบคุมคณะสงฆ์บริเวณชายแดนพระราชอาณาจักรที่ยังไม่เคยมีการจัดการปกครองคณะสงฆ์ตามมาตรฐานของส่วนกลางอย่างชัดเจนมาก่อนนั้น จึงเป็นสิ่งที่เหมาะสมแล้ว

^{๑๘} เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 541.

^{๑๙} ประวัติสมเด็จพระสังฆราชมหาสังฆปริณายกในกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 8 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรุงเทพบรรณาการ, 2482), หน้า 32-48.

โดยเฉพาะในเขตเมืองอุบลราชธานีซึ่งมีคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายลงหลักปักฐานเกือบครึ่ง ศตวรรษ และยังได้ติดต่อกับคณะสงฆ์ในส่วนกลางอย่างสม่ำเสมอ มีพระสงฆ์จากเมืองนี้ไปศึกษาปริยัติธรรมในกรุงเทพฯ ไม่ใช่ในอยุธยา การส่งพระสงฆ์มาจัดการปกครองจึงน่าที่จะประสบความสำเร็จ และยังได้รับความสนับสนุนจากข้าหลวงต่างพระองค์ประจำมณฑลลาวกาวที่ประทับอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี¹⁰⁰ ซึ่งเป็นพระราชโอรสขององค์ผู้ให้กำเนิดนิกายนี้ด้วย

จากองค์ประกอบต่าง ๆ เหล่านี้ พระอริยวิจิตร (หม่อมราชวงศ์โต อ่อน) จึงประสบความสำเร็จเป็นอย่างดีในการจัดการปกครองคณะสงฆ์ ในฐานะเจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานี กรมหลวงพิชิตปรีชากรข้าหลวงต่างพระองค์ให้ความช่วยเหลือในการจัดการคณะสงฆ์ และยังโปรดฯ ให้ท่านช่วยควบคุมดูแลกิจการคณะสงฆ์ในเขตหัวเมืองลาวกาวทั้งหมดด้วย¹⁰¹ ระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ที่พระอริยวิจิตร (หม่อมราชวงศ์โต อ่อน) ได้จัดขึ้น เช่น จัดพระสงฆ์ให้เป็นหมวดหมู่และทำบัญชีสงฆ์ ห้ามลัทธิธรรมเนียบบางประการที่ขัดต่อพระธรรมวินัย อย่างการที่พระสงฆ์เข้าไปเกี่ยวข้องกับการทำบั้งไฟ เลี้ยงกลอง แข่งเรือ เลี้ยงม้า ฯลฯ แม้การจัดการคณะสงฆ์ของพระอริยวิจิตรสามารถทำได้ในเขตเมืองอุบลราชธานีเป็นหลัก¹⁰² แต่ก็เป็นรากฐานต่อการดำเนินการจัดการคณะสงฆ์ในเขตนี้ในเวลาต่อมา โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับเขตอื่น ๆ ของภาคตะวันออกเฉียงเหนืออีก 2 เขตคือ เขตมณฑลนครราชสีมา และอุดรธานี เขตแรกนั้นถูกถือว่าเป็นเขตหัวเมืองชั้นในมีความสัมพันธ์กับราชอาณาจักรมาก่อนเขตอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แต่ในทางด้านศาสนาแล้วไม่ประสบความสำเร็จ เช่น เขตมณฑลอีสาน จะเห็นได้จากการจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองในปี พ.ศ. 2441 ซึ่งคณะสงฆ์ได้รับหน้าที่เป็นผู้นำในการดำเนินการ เขตมณฑลอีสานจะประสบความสำเร็จทั้งในด้านจำนวนนักเรียน จำนวนโรงเรียน หรือจำนวนผู้ที่สามารถสอบผ่านมาตรฐานการจัดการเล่าเรียน (กล่าวถึงต่อไป) ส่วนมณฑลอุดรยังไม่สามารถที่จะดำเนินการเช่นนี้ได้จนกระทั่งปี พ.ศ. 2451¹⁰³ ความสำเร็จของมณฑลอีสานจึงเป็นผลมาจากการที่ศูนย์กลางของมณฑลนี้ คือเมืองอุบลราชธานีเป็นศูนย์กลางของธรรมยุติกนิกาย ซึ่ง

¹⁰⁰ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 551-552.

¹⁰¹ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 41.

¹⁰² เรื่องเดียวกัน.

¹⁰³ "เรื่องประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์มณฑลอุดร," ราชกิจจานุเบกษา

ได้มีการวางรากฐานของการจัดการคณะสงฆ์ การจัดการศึกษามาก่อนเขตอื่น ๆ เป็นเวลานาน

ในขณะที่เดียวกันพระครูวิจิตรธรรมภาณี(สิริจันทน์) ได้ไปจัดการปกครองคณะสงฆ์ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ เช่นเดียวกับพระอริยภว(ธมฺมรทฺธิโต อ่อน) ดำเนินการจัดการปกครองคณะสงฆ์ที่เมืองอุบลราชธานี แต่การจัดการปกครองคณะสงฆ์ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ไม่ประสบผลเป็นขั้นเป็นอันชัดเจน ทำกับการดำเนินการที่เมืองอุบลราชธานี สาเหตุที่การดำเนินการปกครองคณะสงฆ์ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ไม่ประสบผลมากเท่ากับดำเนินการปกครองคณะสงฆ์ที่เมืองอุบลราชธานีนั้น น่าที่จะมีสาเหตุมาจากการที่บทบาทและสถานะของพระครูวิจิตรธรรมภาณี(สิริจันทน์) ไม่ได้รับการยอมรับเท่าที่ควร พระครูวิจิตรธรรมภาณี(สิริจันทน์) เป็นพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย ท่านมีอายุเพียง 35 ปี เมื่อได้รับตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์¹⁰⁴ และเมืองนครจำปาศักดิ์เพิ่งก่อตั้งคณะธรรมยุตขึ้นเพียง 3 ปี มีวัดธรรมยุติกนิกายอยู่เพียง 1 แห่ง ก่อนที่พระครูวิจิตรธรรมภาณี(สิริจันทน์) มาดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ที่เมืองนี้¹⁰⁵ ความเป็นพระสงฆ์ธรรมยุตของท่านมีผลอย่างมากต่อการได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะใหญ่ของเมืองนครจำปาศักดิ์เพราะเจ้านครจำปาศักดิ์(เจ้ายุติธรรมมาศ คำสุก) และข้าหลวงประจำเมือง(พระยามหาอำมาตย์ ทรุ่น ศรีเพ็ญ) ได้มีหนังสือมากราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขอให้พระครูวิจิตรธรรมภาณี(สิริจันทน์) มาดำเนินการจัดการคณะสงฆ์ที่เมืองนครจำปาศักดิ์จากผลงานที่ท่านได้มาก่อตั้งคณะธรรมยุตที่เมืองนครจำปาศักดิ์¹⁰⁶

จากการที่พระครูวิจิตรธรรมภาณี(สิริจันทน์) และคณะธรรมยุติกนิกายยังไม่ได้วางรากฐานไว้อย่างมั่นคงมากนักที่เมืองนครจำปาศักดิ์จึงยังไม่ได้รับการยอมรับจากคณะสงฆ์และประชาชนในท้องถิ่นอย่างกว้างขวาง เห็นได้ว่ากลุ่มผู้ให้การสนับสนุนคณะธรรมยุตและการดำเนินการจัดการปกครองคณะสงฆ์ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ของพระครูวิจิตรธรรมภาณี(สิริจันทน์)

¹⁰⁴ ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอดีตประวัตติ (พระอุบาลีคุณูปมาจารย์)

พร้อมด้วยภาพและคำกลอนภาษาไทยสำนวน, หน้า 12-13.

¹⁰⁵ เรื่องเดียวกัน.

¹⁰⁶ เรื่องเดียวกัน.

มีเพียงกลุ่มข้าราชการบางกลุ่มของเมืองนครจำปาศักดิ์เท่านั้น¹⁰⁷ ยังปรากฏว่าประชาชนทั่วไปให้ความสนับสนุนธรรมยุตค่อนข้างน้อย แม้แต่ในการออกใบเทศาบัตรของพระสงฆ์ธรรมยุตที่เมืองนครจำปาศักดิ์นั้นก็มีประชาชนที่เมืองนั้นถวายอาหารไม่มากนัก¹⁰⁸

เมืองนครจำปาศักดิ์เป็นเมืองเก่าเมืองหนึ่งในเขตลุ่มแม่น้ำโขง เคยเป็นศูนย์กลางความเจริญมาก่อน รวมทั้งทางด้านศาสนาที่เมืองนี้ปรากฏว่า พระสงฆ์จากเมืองนครจำปาศักดิ์เคยเดินทางและได้รับอาราธนาให้ไปเผยแผ่ศาสนาตามเมืองต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ¹⁰⁹ จึงเห็นได้ว่าการศาสนาในเมืองนี้มีรากฐานที่มั่นคงมา เป็นเวลานานแล้ว มีพระสงฆ์ผู้ใหญ่ที่ได้รับความนับถือและยอมรับจากคณะสงฆ์และประชาชนในท้องถิ่นอยู่ก่อน แต่คณะสงฆ์ธรรมยุตเป็นคณะสงฆ์ที่ไม่เพียงแต่ได้รับความเชื่อถือในด้านวัตรปฏิบัติที่เคร่งครัดเท่านั้น พระสงฆ์ธรรมยุตยังเป็นผู้ที่ได้รับการศึกษาความรู้ทางธรรมและทางโลกเป็นอย่างดี แต่มีปัญหาประการหนึ่งที่ทำให้พระสงฆ์ธรรมยุตและมหานิกายรู้สึกแตกแยกกันบ้าง จากการที่ธรรมยุตนิกาชตั้งข้อสงสัยว่าพระสงฆ์โดยทั่วไปเป็นอนุสัมบันจึงมีวัตรปฏิบัติที่ย่อหย่อนและในบางความหมายได้ตีความถึงว่าพระสงฆ์มหานิกายไม่มีความเป็นพระสงฆ์¹¹⁰ แนวความคิดนี้ได้สร้างความไม่พอใจให้กับพระสงฆ์มหานิกายและในทางปฏิบัติพระสงฆ์ธรรมยุตก็จะไม่ทำสังฆกรรมร่วมกับพระสงฆ์มหานิกาย นอกจากนี้การคณะสงฆ์ในเมืองนครจำปาศักดิ์ยังอยู่ในสภาพที่ว่า

การพระศาสนาในท้องถิ่นแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ทุกวันนี้ดูหยาบคายมาก ควรจะนับว่าสิ้นแล้วได้ด้วยในแขวงหนึ่ง ด้วยจะหาพระทรงปาติโมกข์แต่รูปก็ไม่ได้ บวชแล้วก็ไปอยู่ตามบ้านการศึกษาเล่าเรียนไม่เป็นฐานะอย่างนี้โดยมาก ที่ปฏิบัติมีแต่ผู้น้อยมีหมายประกาศไปอ่านหนังสือก็ไม่ออก¹¹¹

¹⁰⁷ "เรื่องพระครูวิจิตรธรรมภาณีเจ้าคณะใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์ วัดมหาธาตุยาราม" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 8/44.

¹⁰⁸ เรื่องเดียวกัน

¹⁰⁹ ไตรยกุมารทองสิง-จันทร์ กานกายน, ตำนานเมืองพนานิคม, หน้า 16-17.

¹¹⁰ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องวัดสมอราย

อันมีนามว่าราชาธิวาส, หน้า 40-47.

¹¹¹ "เรื่องพระครูวิจิตรธรรมภาณีเจ้าคณะใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์ วัดมหาธาตุยาราม" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 8/44.

ในปี พ.ศ. 2434 พระครูวิจิตรธรรมภาณี(สิริจุนโท จันทร) เดินทางถึงเมืองนครจำปาศักดิ์หลังจากได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะใหญ่ประจำเมืองตั้งแล้ว ปรากฏว่าพระครูวิจิตรธรรมภาณีไม่สามารถดำเนินการจัดการคณะสงฆ์ได้ตามที่ ท่านต้องการท่านอธิบายว่า "ถ้าพูดขึ้นก็คงเกิดความร้อใจแบบแท้ จำเป็นต้องสู้หนึ่งคิดอยู่ว่าจะเพียงสั่งสอนแต่พวกที่มาอยู่ด้วยให้มีความฉลาดขึ้น"¹¹² ท่านยังได้ตำหนิวัตรปฏิบัติของสำเร็จลุ่มพระสงฆ์ผู้ใหญ่ในเมืองนครจำปาศักดิ์ ซึ่งเป็นผู้ที่ได้รับความเคารพนับถือของพระสงฆ์และประชาชนในเขตเมืองนครจำปาศักดิ์อย่างมาก¹¹³ พระครูวิจิตรธรรมภาณีกล่าวถึงสำเร็จลุ่มว่ามีวัตรปฏิบัติที่ไม่เหมาะสมแก่การครองสมณะเพศ โดย "อยู่บ้าน เรือน ไบกินเล่าเม่าอยู่เสมอมาได้หลายสิบปีแล้ว เจ้านายบ้านเมืองก็นับถือเป็นผู้วิเศษ"¹¹⁴ คณะสงฆ์ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ตอบโต้โดยไม่ยอมปฏิบัติตามการดำเนินการจัดการคณะสงฆ์ของพระครูวิจิตรธรรมภาณี(สิริจุนโท จันทร) โดยปรากฏว่ามีพระสงฆ์เพียง 200 รูปเท่านั้นที่ยอมขึ้นสังกัดกับเจ้าคณะใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์ วัดมหาธาตุอารามเป็นวัดธรรมยุตที่เมืองนั้น และเป็นที่พักของพระครูวิจิตรธรรมภาณี(สิริจุนโท จันทร) ก็ขาดญาติโยมอุปถัมภ์จันทรุตโรรม¹¹⁵

ปี พ.ศ. 2436 หลังจากที่พระครูวิจิตรธรรมภาณี(สิริจุนโท จันทร) ดำเนินการจัดการคณะสงฆ์ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ได้ 3 ปี ท่านเดินทางกลับเมืองอุบลราชธานีโดยท่านอธิบายเหตุผลว่าเกิดจากการที่ต้องเสียดินแดนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขงให้กับฝรั่งเศส¹¹⁶ ทั้งที่เมืองนครจำปาศักดิ์ถูกโอนไป เป็นส่วนหนึ่งของอินโดจีนของฝรั่งเศสในอีก 10 ปีหลังจากนั้น ดังนั้น

¹¹² "เรื่องพระครูวิจิตรธรรมภาณีเจ้าคณะใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์ วัดมหาธาตุอาราม" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 8/44.

¹¹³ เสรี สมสะอาด. "ประวัติสังเขปของพระอาจารย์ปู่สำเร็จลุ่มสำนักวัดบ้านเวินไซ เมืองโพนทอง แขวงนครจำปาศักดิ์ ประเทศลาว," ใน ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพ พระศาสนดิลก(หน่าย หนติโก) อดีตเจ้าคณะจังหวัดศรีสะเกษ(ช)

(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2527), หน้า 105.

¹¹⁴ "เรื่องพระครูวิจิตรธรรมภาณีเจ้าคณะใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์ วัดมหาธาตุอาราม" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 8/44

¹¹⁵ เรื่องเดียวกัน

¹¹⁶ ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านเจ้าอธิตประวัติ(พระอุปาสิตคุณปมาจารย์)

พร้อมด้วยภาพและคำกลอนภาษาไทยสาม, หน้า 13.

ความล้มเหลวในการจัดการคณะสงฆ์ที่เมืองนครจำปาศักดิ์น่าที่จะเป็นสาเหตุใหญ่ที่ทำให้ พระครูวิจิตรธรรมภาณี(สิริจันโท จันทร) ต้องเดินทางกลับเมืองอุบลราชธานี

ตั้งนั้นการเริ่มบทบาทในการจัดการคณะสงฆ์ของธรรมยุติกนิกายในปี พ.ศ. 2434 ที่เมืองอุบลราชธานีและเมืองนครจำปาศักดิ์ได้ประสบผลต่างกัน โดยที่เมืองนครจำปาศักดิ์ ธรรมยุตไม่ประสบความสำเร็จในการจัดการคณะสงฆ์ แต่ที่เมืองอุบลราชธานีธรรมยุตประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี ความแตกต่างที่สำคัญระหว่างเมืองนครจำปาศักดิ์และเมืองอุบลราชธานีที่นำไปเป็นผลต่อความสำเร็จและล้มเหลวของการจัดการคณะสงฆ์มีสาเหตุที่น่าสนใจอยู่ 2 ประการ ประการแรก เมืองอุบลราชธานีเป็นเมืองที่คณะสงฆ์ธรรมยุตมีรากฐานที่มั่นคงและได้มีพระสงฆ์ธรรมยุตที่เมืองนี้จำนวนไม่น้อย พระสงฆ์ธรรมยุตที่เมืองนี้จำนวนหนึ่งผ่านการศึกษาปริยัติธรรมจากสำนักธรรมยุตที่กรุงเทพฯ พระสงฆ์ธรรมยุตผู้ใหญ่ เช่น ท่านเทวธมฺมี(มีว) เป็นสังฆวิหาริกของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งสถานภาพเช่นนี้ทำให้ธรรมยุติกนิกายที่เมืองอุบลราชธานีได้รับความเลื่อมใสศรัทธาจากประชาชนเป็นอย่างดี¹¹⁷ นอกจากนี้ความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์ธรรมยุตและพระสงฆ์มหานิกายโดยส่วนรวมอยู่ในเกณฑ์ดีมีการร่วมมือและให้เกียรติซึ่งกันและกัน เช่น การขอมให้ท่านเทวธมฺมี(มีว) พระสงฆ์ธรรมยุตเป็นผู้ตัดสินการเกิดอภิภักดิ์ของพระสงฆ์ในเมืองอุบลราชธานี¹¹⁸ ในขณะที่รากฐานของธรรมยุตที่เมืองนครจำปาศักดิ์คงไม่แน่ว่าจะมั่นคงเท่าเมืองอุบลราชธานีและเมื่อพระสงฆ์ธรรมยุตได้ไปแสดงการตำหนิพระสงฆ์ผู้ใหญ่ที่เป็นที่เคารพของคณะสงฆ์และประชาชนที่เมืองนครจำปาศักดิ์ด้วย ทำให้คณะสงฆ์ธรรมยุตไม่ได้รับความศรัทธาจากคณะสงฆ์และประชาชนที่เมืองนครจำปาศักดิ์เท่าที่ควร

สาเหตุประการที่สอง คือความสนับสนุนจากกลุ่มผู้ปกครอง โดยที่เมืองอุบลราชธานีนั้นเป็นที่ประทับของพระเจ้านั่งงาเชอกรมหลวงพิชิตปรีชากรข้าหลวงต่างพระองค์ประจำมณฑลอีสาน กรมหลวงพิชิตปรีชากรไม่เพียงแต่มอบอำนาจให้พระอริยภิกขุ(ธมฺมรทฺธิโต อ่อน) เจ้าคณะใหญ่เมืองอุบลราชธานีจัดการคณะสงฆ์ให้ทั่วเขตมณฑลอีสานเท่านั้น¹¹⁹ ยังสนับสนุนในรูปของปัจจัยให้กับ

¹¹⁷ ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอดีตประวัติ (พระอุปาสถุณฺญมาจารย์) พร้อมด้วยภาพและคำกลอนภาษาอีสาน, หน้า 13.

¹¹⁸ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 36.

¹¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 41.

พระสงฆ์ธรรมยุตทุกรูปที่เมืองอุบลราชธานีด้วย¹²⁰ การได้รับความสนับสนุนจากกลุ่มผู้ปกครองนี้เห็นว่ามีความน่าเป็นไปได้ว่า พระครูวิจิตรธรรมภาณี (สิริจันทโร จันทร์) คงไม่ได้ความสนับสนุนจากกลุ่มผู้ปกครองที่เมืองนครจำปาศักดิ์เท่ากับที่พระอริยกวี (ชมมรฤทธิโต อ่อน) ได้รับที่เมืองอุบลราชธานี พระครูวิจิตรธรรมภาณี (สิริจันทโร จันทร์) ได้ใช้คำพูดคำหนึ่งอธิบายอุปสรรคของการจัดการคณะสงฆ์ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ว่าท่านไม่มี "อาณูภาพ"¹²¹ อาณูภาพของท่านในที่นี้หมายถึงจะกินความถึงการที่ไม่ได้รับความสนับสนุนจากกลุ่มผู้ปกครองเท่าที่ควรเพราะปรากฏว่า สำเร็จลุล่วง พระสงฆ์ผู้ใหญ่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ที่พระครูวิจิตรธรรมภาณี (สิริจันทโร จันทร์) ได้ดำเนินวิปัสสนาปฏิบัติ เป็นผู้ที่ไม่เพียงได้รับความนับถือจากคณะสงฆ์และประชาชนในเมืองนครจำปาศักดิ์เท่านั้น "เจ้านายและบ้านเมืองก็นับถือว่าเป็นผู้วิเศษ"¹²²

จากความสำเร็จและความล้มเหลวในการจัดการคณะสงฆ์ของธรรมยุตที่เมืองอุบลราชธานี และเมืองนครจำปาศักดิ์น่าที่จะเป็นบทเรียนอย่างดีต่อธรรมยุติกนิกายในการเผยแพร่คติของนิกายออกไปในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในเวลาต่อมา เห็นได้ว่าการขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในช่วง 10 ปี หลังจากปี พ.ศ. 2434 จะอยู่ในเขตเมืองอุบลราชธานี ซึ่งเป็นเมืองที่ธรรมยุติกนิกายมีรากฐานที่มั่นคงแล้ว อีกสิ่งหนึ่งที่ธรรมยุติกนิกายได้กล่าวถึงในการขยายตัวของนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คือ "การอาศัยทางราชการเป็นกำลังช่วยให้อำนาจ"¹²³

ประกาศที่ 3 การจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง พ.ศ. 2441-2445.

ในปี พ.ศ. 2441 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองเพื่อที่จะให้การศึกษาแพร่หลายไปทั่ว

¹²⁰ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุโขทัยาราม, หน้า 40.

¹²¹ "เรื่องพระครูวิจิตรธรรมภาณี เจ้าคณะใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์ วัดมหาธาตุอาราม"

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 8/44.

¹²² เรื่องเดียวกัน.

¹²³ ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอัครประวัติ (พระอุปาลัญจนมาจารย์)

พร้อมด้วยภาพและคำกลอนภาษาอีสาน, หน้า 16.

พระราชอาณาจักร¹²⁴ โปรดฯให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย เป็นผู้ดำเนินการจัดการเล่าเรียนนี้ โดยให้มีกรมหมื่นดำรงราชานุภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เป็นผู้อุดหนุน

การจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง จัดให้วัดเป็นสถานศึกษาใช้พระสงฆ์เป็นครูและจะมีการแต่งตั้งพระสงฆ์ผู้มีความสามารถออกไปเป็นผู้อำนวยการศึกษาในแต่ละมณฑล ทำหน้าที่ตรวจตรามณฑลที่ตนรับผิดชอบ จัดทำบัญชีวัด พระสงฆ์ สามเณร คิษย์วัดและโรงเรียนต่าง ๆ รวมทั้งแนะนำในการจัดตั้งโรงเรียน จัดพระสงฆ์ สามเณร ให้เข้ามาศึกษาต่อเพื่อออกไปเป็นครูและต้องทำรายงานถึงกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสปีละ 1 ครั้ง¹²⁵

การจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองนี้ไม่เกี่ยวข้องกับกรมศึกษาธิการชั้นตรงต่อกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส กระทรวงมหาดไทยจะทำหน้าที่อุดหนุนในด้านงานฆราวาสต่าง ๆ กระทรวงธรรมการมีส่วนเกี่ยวข้องในงานด้านศุภการแต่ยังต้องผ่านการตรวจสอบจากกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสก่อนเพื่อ "ไม่ให้หน้าที่แก่งแย่งกัน ซึ่งเป็นความยากของผู้น้อย"¹²⁶ กล่าวได้ว่าการจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองในปี พ.ศ. 2441 เป็นอีกก้าวหนึ่งในการขยายบทบาทของธรรมยุติกนิกายขึ้น เพราะในการปฏิบัติแล้วผู้อำนวยการศึกษาในแต่ละมณฑลนั้นส่วนใหญ่เป็นพระสงฆ์ธรรมยุตและไม่ใช่เพียงรับผิดชอบด้านการศึกษาเท่านั้นยังต้องรับผิดชอบด้านการจัดการคณะสงฆ์และการศาสนาด้วย¹²⁷

¹²⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส การศึกษา (สภาการศึกษาหมามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์ในงานมหาสมณสวรรคตครบ 50 ปีแต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส วันที่ 1-7 สิงหาคม พ.ศ. 2514) กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์หมามกุฏราชวิทยาลัย, 2514), หน้า 1-5.

¹²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 31.

¹²⁶ ประวัติหมามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ (ในงานฉลองครบ 84 ปีหมามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ วันที่ 1-5 ตุลาคม พ.ศ. 2521) กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์หมามกุฏราชวิทยาลัย, 2521), หน้า 107.

¹²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 115-116.

ในปี พ.ศ. 2441 ได้มีการแต่งตั้งพระราชคณะทำหน้าที่ผู้อำนวยการศึกษา 9 รูป เพื่อจัดการเล่าเรียนใน 10 มณฑล คือ

1. พระธรรมไตรโลกาจารย์ (อหิสโก อ่อน) เป็นผู้อำนวยการในหัวเมืองมณฑล
กรุงเทพฯ

2. พระเทพเวที (พุทธทศโต แสง) เป็นผู้อำนวยการมณฑลกรุงเทพฯ

3. พระเมธาธรรมรส (กลดวโร ท้วม) เป็นผู้อำนวยการมณฑลนครสวรรค์

4. พระราชกวี (วราสโย ถม) เป็นผู้อำนวยการมณฑลพิษณุโลก

5. พระอมรวิทักษิต (ญาณวโร เจริญ) เป็นผู้อำนวยการมณฑลปราจีนบุรี

6. พระสุคุณคณาภรณ์ (สุจิตโต ม.ร.ว. ชื่น นพวงศ์) เป็นผู้อำนวยการมณฑล

จันทบุรี

7. พระอมรโมลี (สุสมาจาโร ชม) เป็นผู้อำนวยการมณฑลนครชัยศรี กับมณฑล

ราชบุรี

8. พระศาสนดิลก (คำ พรหมกลีกร) เป็นผู้อำนวยการมณฑลชุมพร

9. พระมหานุนายก (ดี) เป็นผู้อำนวยการมณฑลภูเก็ต

พระราชคณะทั้ง 9 รูปนี้เป็นพระสงฆ์ธรรมยุตทั้งสิ้น ต่อมาในปี พ.ศ. 2442 ได้ตั้ง

ตำแหน่งผู้อำนวยการศึกษาเพิ่มเติมอีก 4 มณฑลคือ

10. พระราชกวี (แก้ว) เป็นผู้อำนวยการมณฑลนครราชสีมา

11. พระศิริธรรมมุนี (ธมมกชโช ม่วง) เป็นผู้อำนวยการมณฑลนครศรีธรรมราช

12. พระญาณรักขิต (สิริจันโท จันทร) เป็นผู้อำนวยการมณฑลอีสาน

13. พระอุตรคณารักษ์ (ชุ่ม) เป็นผู้อำนวยการมณฑลบูรพา¹²⁸ ในการแต่งตั้งครั้งที่ 2

มีพระสงฆ์ฝ่ายมหานิกายเพิ่มเข้ามา 2 รูป รวมผู้อำนวยการศึกษาทั้งหมด 13 รูป เพื่อจัดการศึกษาใน 14 มณฑล โดยเป็นพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุต 11 รูป

สาเหตุที่ทำให้ธรรมยุตินิกายได้เป็นแกนหลักในการจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง เนื่องจากการจัดระบบการศึกษาที่เรียกว่า การศึกษาแบบมหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งเริ่มขึ้นใน

¹²⁸ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์
สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส การศึกษา, หน้า 27-28.

ช่วงปี พ.ศ. 2436¹²⁹ ได้มีการตั้งโรงเรียนเพื่อจัดการศึกษาทั้งพระสงฆ์และเด็กชาย¹³⁰ ขึ้นที่ วัดบวรนิเวศ โรงเรียนสอนหนังสือไทยให้กับเด็กวัดและเด็กบ้านที่ได้ตั้งขึ้นนี้มีลักษณะของการจัดการศึกษาในแบบใหม่ มีการตั้งคณะกรรมการควบคุมการจัดการเรียน จัดหลักสูตร การเรียน การจัดสอบ การทำบัญชีจำนวนนักเรียน การจัดห้องเรียนโดยเฉพาะ และในหลักสูตรไม่เพียงการสอนให้อ่านออกเขียนได้เท่านั้น ยังสอนวิชาเลข, วิชาการทำบัญชี, วิชาความประพฤติ, วิชาจริยา, วิชาบริหารร่างกาย¹³¹

ในปี พ.ศ. 2439 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรกิจการของมหามกุฏราชวิทยาลัยทรงพอพระราชหฤทัยในการจัดการศึกษาที่ดำเนินการนี้เป็นอันมาก ไม่เพียงแต่พระราชทานพระราชหัตถเลขาชื่นชมยังพระราชทานพระบรมรูปและพระราชทรัพย์สำหรับบำรุงกิจการของมหามกุฏราชวิทยาลัย¹³² ในการจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองในปี พ.ศ. 2441 หลักสูตรการศึกษาถูกตัดแปลงมาจากหลักสูตรของมหามกุฏราชวิทยาลัยและในการจัดสอบความรู้ก็อนุโลมนำเอาหลักสูตรของมหามกุฏราชวิทยาลัยมาใช้เป็นหลักโดยตรง¹³³

จากระบบการจัดการเรียนการศึกษาของชนรมยุติก็นายที่จัดให้แก่เด็กวัดและเด็กบ้านนี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวางพระทัยในการที่จะจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองทั้ง ๆ ที่มีหน่วยราชการที่ทำหน้าที่ด้านการศึกษาโดยตรงอยู่แล้ว แต่กลับไม่ได้มีผลงานใด ๆ โดยทรงมีพระราชดำริถึงกระทรวงธรรมการว่า "...การเปลี่ยนแปลงอันใดซึ่งจะให้เห็นว่าชั้นสู่การเจริญเป็นพยานก็ไม่มี การศึกษาของเรายังเลวทรามยิ่งนัก..."¹³⁴ เนื่องจากเดิมการเริ่มเสนอแนวคิดที่จะขยายการศึกษาไปสู่หัวเมืองเริ่มขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2433

¹²⁹ ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, หน้า 2-13.

¹³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 54-62.

¹³¹ เรื่องเดียวกัน.

¹³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 65-66.

¹³³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส การศึกษา, หน้า 38-39.

¹³⁴ "ตรวจและจัดโครงการศึกษา" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 2

โดยกรมหมื่นดำรงราชานุภาพซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ¹³⁵ แต่ยังไม่ได้มีการ
ดำเนินกิจการจนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปในปี
พ.ศ. 2440 แต่ปัญหาที่ดูจะเป็นสิ่งห่วงเหี่ยววโครงการนี้คือความสามารถของเสนาบดี
กระทรวงธรรมการซึ่งตัวท่านเองดูจะมีปัญหาในการใช้ภาษาไทย¹³⁶ ทำให้ท่านไม่สามารถสร้าง
ความยอมรับจากที่ประชุมเสนาบดีได้¹³⁷ ดังนั้นการจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองในปี พ.ศ. 2441
กรมศึกษาธิการและกระทรวงธรรมการจึงไม่ได้เข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องใด ๆ ในโครงการนี้
เป็นหน้าที่ของคณะสงฆ์โดยเฉพาะอย่างยิ่งธรรมยุติกนิกาย

การจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เริ่มดำเนินการ
หลังส่วนอื่น ๆ คือเริ่มในปี พ.ศ. 2442 โดยเริ่มดำเนินการใน 2 มณฑล คือ มณฑลนครราชสีมา
และมณฑลอีสาน โดยในขณะนั้นในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือแบ่งออกเป็น 3 มณฑล คือ
มณฑลนครราชสีมา มณฑลอีสาน และมณฑลอุดร โดยในเขตมณฑลอุดร ยังไม่ได้รับการจัด
การเล่าเรียนขึ้น ได้มีการตั้งพระราชอาคณ 2 รูปมาเป็นผู้อำนวยการการศึกษาในมณฑลนครราชสีมา
คือพระราชกวี(พระธรรมเจดีย์ แก้ว) วัดพระเชตุพนเป็นพระสงฆ์มหานิกาย ส่วนผู้อำนวยการ
การศึกษาในมณฑลอีสานคือพระญาณรักขิต(สิริจันโท จันทร) วัดสุปฏิหารามเป็นพระสงฆ์
ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย

พระญาณรักขิต(สิริจันโท จันทร) เป็นสมณศักดิ์ของพระครูวิจิตรธรรมภาณีที่ได้รับ
ในปี พ.ศ. 2442 พร้อมกับตำแหน่งผู้อำนวยการการศึกษา หลังจากท่านกลับจากเมืองนครจำปาศักดิ์
ในปี พ.ศ. 2436 มาเมืองอุบลราชธานี ปี พ.ศ. 2437 ท่านเดินทางเข้ากรุงเทพฯพักอยู่
ที่วัดพิชัยญาติการาม¹³⁸ กับพระเมธาธรรมรส(อหิสโก อ่อน) อาจารย์ของท่านซึ่งเป็นภรรยา
ฝ่ายบรรพชิตของกรมการสภามหาวิทยาลัย และปี พ.ศ. 2441 ท่านเป็นผู้อำนวยการ

¹³⁵ "เบ็ดเสร็จกรมศึกษาธิการ" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 1/5

¹³⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ประวัติเจ้าพระยาภาสกรวงศ์," ใน
ประวัติบุคคลสำคัญ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2493), หน้า 29.

¹³⁷ "ตรวจและจัดโครงการศึกษา" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 2

¹³⁸ ประวัติพระเทพวราคุณและผลงานของท่านกับอดีตประวัติ (พระอุปาสถิตคุณปมาจารย์)
พร้อมด้วยภาพ และคำกลอนภาษาอีสาน, หน้า 13.

การศึกษาในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ และเป็นที่นายกรมหมามกุฎราชวิทยาลัย¹³⁹ พระครูวิจิตรธรรมภาณี
 เมื่อมาอยู่ที่วัดพิชัยญาติการามนั้นก็ได้รับการขอให้ไปช่วยเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส
 หม่อมเจ้าพระศรีสุดศัศยานุวัตร (หม่อมเจ้าพร้อม ลดาวัลย์) ซึ่งยังมีพรรษาไม่ครบ 10 พรรษา
 รับเสด็จพระสงฆ์ยังไม่ได้ ท่านจึงไปเป็นผู้รับเสด็จพระสงฆ์แทนพร้อมเป็นครูใหญ่โรงเรียนสอนภาษา
 บาลี¹⁴⁰ นอกจากนี้ท่านได้เข้าแปลปริยัติธรรมได้เป็นเปรียญ 4 ประโยคและได้รับการแต่งตั้ง
 เป็นกรรมการฝ่ายบรรพชิตของมหมามกุฎราชวิทยาลัย¹⁴¹ ในช่วงนี้ท่านไปเรียนวิปัสสนากับ
 เจ้าคุณปัญญาศิลเสถียร (สิง) วัดป่ากุ่มวนารามและออกธุดงค์ไปในเขตมณฑลนครราชสีมา
 ต่อมาท่านได้ลาออกจากตำแหน่งต่าง ๆ รวมทั้งต้องการที่จะลาออกจากสมณเพศ จนในปี
 พ.ศ. 2439 ท่านกลับมาที่วัดป่ากุ่มวนารามในวันงานเฉลิมพระชนมพรรษาและได้รับพระราชทาน
 พัดเปรียญ 4 ประโยคทำให้ท่านตัดสินใจที่จะครองสมณเพศตลอดไป¹⁴² และเดินทางออกไปจัด
 การศึกษาในเมืองอุบลราชธานี ท่านได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต¹⁴³ ซึ่งได้รับพระราชทวักษ์
 เป็นค่าเดินทางและการดำเนินงานในการจัดการศึกษาพร้อมกับพระสงฆ์ธรรมยุตชาวเมืองอุบลราชธานี
 ซึ่งมาศึกษาอยู่ในกรุงเทพฯ กลับออกไปพร้อมกับท่าน เพื่อช่วยการจัดการศึกษา เช่น พระมหาอ้วน
 พระมหาล้อม¹⁴⁴

¹³⁹ ประวัติหมามกุฎราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, หน้า 29-30.

¹⁴⁰ พระศีลวรคุณ ภทราวุโธ, "น่ายินดี," ใน อ่านสมเด็จ (พิมพ์ด้วยความอุปถัมภ์
 คณะรัฐมนตรี อภิสิทธิ์ส่วนกุลชน้อมถวายเป็นสักการะในงานพระราชทานเพลิงศพ
 เจ้าพระคุณสมเด็จพะมหาวิรวงศ์ ตีสสเถระ วัดบรมนิวาส ณ เมรุวัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน
 วันที่ 12 พฤษภาคม พ.ศ. 2499) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์หมามกุฎราชวิทยาลัย, 2499),
 หน้า 31-32.

¹⁴¹ ประวัติหมามกุฎราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, หน้า 34-35.

¹⁴² ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอดีตประวัตินิพนธ์ (พระอุบาลีคุณูปมาจารย์)
 พร้อมด้วยภาพพิมพ์และคำกลอนภาษาไทยอีสาน, หน้า 14.

¹⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 15.

¹⁴⁴ พระศีลวรคุณ ภทราวุโธ, "น่ายินดี," ใน อ่านสมเด็จ, หน้า 32-33.

พระครูวิจิตรธรรมภาณีและคณะถึงเมืองอุบลราชธานีในปี พ.ศ. 2440 ได้รับความช่วยเหลือจากข้าราชการในเมืองอุบลราชธานีในเวลานี้ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ข้าหลวงต่างพระองค์ในมณฑลอีสาน ได้มีรับสั่งให้พระภิกษุตั้งโรงเรียนเมืองอุบลราชธานีตั้งที่วัดสุปัฏนารามอีก 2 หลัง เพื่อใช้เป็นโรงเรียน กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ยังพระราชทานโต๊ะเรียน 60 ตัว พระภิกษุตั้งโรงเรียนหนังสือรวม 87 เล่ม กระดานชนวน 16 แผ่น เลี้ยงกางเกงนักเรียน 15 ชุด รวมทั้งจากข้าราชการอื่น ๆ อีกจำนวนหนึ่ง¹⁴⁵ โรงเรียนของท่านตั้งอยู่ที่วัดสุปัฏนาราม ได้รับพระราชทานชื่อจากกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ว่า โรงเรียนอุบลวิทยาคม เริ่มเปิดเรียนในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2440¹⁴⁶ แบ่งการเรียนออกเป็น 2 แผนก สอนภาษาไทย และภาษาบาลี¹⁴⁷ มีนักเรียนมาเรียนภาษาไทยมากกว่า 100 คน¹⁴⁸ พระสงฆ์สามเณรมาเรียนภาษาบาลีกว่า 50 รูป¹⁴⁹ และในปี พ.ศ. 2441 ได้ตั้งโรงเรียนอุดมวิทยากรณ์เพิ่มขึ้นอีกแห่งที่เมืองพนานิคม วัดพระเหลาเทพนิมิต โดยส่งพระเทียบมาเป็นผู้จัดการศึกษา¹⁵⁰

พระครูวิจิตรธรรมภาณีได้จัดการศึกษาขึ้นก่อนการประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง ในปี พ.ศ. 2441 ท่านได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนเป็นพระราชาคณะที่พระญาณรักขิต ผู้อำนวยการศึกษามณฑลอีสานโดยได้รับการยกย่องว่าได้จัดการศึกษาหนังสือไทยที่วัดสุปัฏนารามเมืองอุบลราชธานีได้เป็นหลักเป็นฐานแล้ว¹⁵¹

¹⁴⁵ "พระครูวิจิตรธรรมภาณี วัดสุปัฏนาราม เมืองอุบลราชธานี เจริญพรมายังสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 51.16/16

¹⁴⁶ เรื่องเดียวกัน.

¹⁴⁷ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 44.

¹⁴⁸ ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอัครประวัตติ (พระอุบาลีคุณูปมาจารย์)

พร้อมด้วยภาพและคำกลอนภาษาอีสาน, หน้า 15.

¹⁴⁹ เรื่องเดียวกัน.

¹⁵⁰ ไตรยกุมารทองสิง-จันทร์ กานกาฮัน, ตำนานเมืองพนานิคม, หน้า 56-57.

¹⁵¹ "พระครูวิจิตรธรรมภาณี เข้าเฝ้ารับตราตำแหน่งผู้อำนวยการมณฑลลาวท้าว" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 12/57.

การดำเนินการจัดการศึกษาในมณฑลนั้นนั้น เป็นเรื่องใหญ่ต่างจากการปกครองคณะสงฆ์ใน
เขตเมืองเมืองเดียวที่เคยจัดการมาก่อน มณฑลอีสานแบ่งออกเป็น 4 เขต คือ อุบลราชธานี
สระเกษ(ศรีสะเกษ) มหาสารคาม และจำปาศักดิ์มีเมืองรวมกัน 14 เมือง และ 73 อำเภอ¹⁵²
มณฑลนี้มีวัดรวม 2,000 แห่ง พระสงฆ์สามเณร 30,000 รูป และยังมีจัดการคณะสงฆ์
เฉพาะเขตเมืองอุบลราชธานี งานของผู้อำนวยการศึกษาจึงไม่ได้เฉพาะการจัดการเล่าเรียน
เท่านั้น อันดับแรกคือ การจัดการคณะสงฆ์ให้ เป็นหมวดหมู่ เพื่อทำบุญวัดและพระสงฆ์¹⁵³ ในการ
ดำเนินการนั้นท่านได้แบ่งให้ผู้ช่วยของท่าน 4 รูป ดูแลใน 4 เขตคือ

พระมหาอ้วน(ติสโส อ้วน) ดูแลเขต อุบลราชธานี

พระมหาแก้ว(อินทวโส แก้ว) ดูแลเขต จำปาศักดิ์

พระมหารัตน์(วัชรูปาโล รัตน์) ดูแลเขต ศรีสะเกษ

พระมหาทา(กิตติวัฒน โท ทา) ดูแลเขต มหาสารคาม¹⁵⁴

นอกจากนี้ยังมีพระสงฆ์ที่มาช่วยในการสอนตามโรงเรียนที่ตั้งขึ้น เช่น พระครูโสภาชรรณภณ
(สา) จากวัดบรมนิวาสมาจัดการเรียนการสอนหนังสือ ไทยและบาลีที่โรงเรียนอุดมวิทยากรณ¹⁵⁵
พระสงฆ์เหล่านี้เป็นพระสงฆ์ธรรมยุตซึ่งผ่านการศึกษาจากกรุงเทพฯมาแล้ว และท่านยังได้ตั้ง
เจ้าคณะเมืองขึ้นจากพระสงฆ์ในมณฑลอีสานเพื่อช่วยการจัดการคณะและการศึกษา โดยตั้ง
พระสงฆ์มหาเถรในท้องถิ่น 24 รูปขอรับพระราชทานตั้งให้เป็นพระครูให้ต่างไปจากตำแหน่ง
สมณศักดิ์ที่ตั้งกันขึ้นในท้องถิ่นและออกหมายประกาศเพื่อให้รู้จักในทางราชการด้วย¹⁵⁶

นอกจากนี้ความช่วยเหลือจากทางราชการตามประกาศจัดการเล่าเรียนใน
หัวเมืองโดยกระทรวงมหาดไทยจะมีหน้าที่ทำการอุดหนุนการจัดการเล่าเรียน มีประกาศของ

¹⁵² "รายงานตรวจจัดการพระศาสนาและการศึกษาในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือของ
พระญาณรักขิต ผู้อำนวยการ" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 12/18.

¹⁵³ ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, หน้า 115-116.

¹⁵⁴ "รายงานตรวจจัดการพระศาสนาและการศึกษาในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือของ
พระญาณรักขิต ผู้อำนวยการ" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 12/18.

¹⁵⁵ ไตรรกุมารทองสิง-จันทร์ กาณภัยัน, ตำนานเมืองพนานิคม, หน้า 54-55.

¹⁵⁶ "รายงานตรวจจัดการพระศาสนาและการศึกษาในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือของ
พระญาณรักขิต ผู้อำนวยการ" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 12/18.

กระทรวงมหาดไทยวางแนวปฏิบัติในการอุดหนุนผู้อำนวยการการศึกษา โดย

1. ต้องเอาเป็นฐะระในการที่จะชี้แจงให้บรรดาข้าราชการและอาณาประชาราษฎร์ทั้งหลายให้เข้าใจพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทั้งประโยชน์ที่พึงจะมีขึ้นทั้งหลายตามการที่จะจัดโดยพระราชประสงค์ครั้งนี้ ต้องเอาเป็นฐะระชี้แจงให้คนทั้งหลายเข้าใจแต่ความจริงอย่างให้เข้าใจผิดไปต่าง ๆ และต้องชักชวนและชี้แจงแก่คนทั้งหลายเท่าที่จะเป็นไปได้

2. บรรดาข้าราชการตั้งแต่ข้าหลวงสำเร็จราชการมณฑลตลอดจนผู้ว่าราชการเมืองและนายอำเภอต้องเอาเป็นฐะระอุดหนุนแก่พระราชาคณะผู้อำนวยการในบรรดาการที่เธอจะหาหรือหรือขอความอนุเคราะห์ประการใดก็ได้ให้ความอุดหนุนเต็มกำลัง

3. ในการที่พระราชาคณะผู้อำนวยการจะออกไปพักอยู่ หรือเที่ยวตรวจจัดการตามหัวเมืองในมณฑล ขอให้ข้าหลวง ผู้ว่าราชการเมือง กรมการช่วยเอาเป็นฐะระทำนุบำรุงให้ได้ความผาสุก แลไปมาโดยสะดวก¹⁵⁷

การจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองนี้ เริ่มขึ้นในปี พ.ศ. 2441 ถึง พ.ศ. 2445 จึงถูกยกเลิกไป แต่อย่างไรก็ตามในช่วง 4 ปีนี้คณะสงฆ์ได้มีบทบาทไม่ต่างไปจากหน่วยราชการหน่วยหนึ่งของรัฐ ต้องดำเนินงานด้วยวิธีการเช่นเดียวกับหน่วยงานราชการทั่ว ๆ ไป เช่น การส่งรายงาน การของบประมาณ เป็นต้น

หน้าที่ของพระสงฆ์ในสังคมไทยนั้น ในทางทฤษฎีจะแยกออกไปอยู่ในโลกอีกโลกหนึ่งจากบุคคลธรรมดาโดยทั่ว ๆ ไป หรือที่เรียกว่าพระสงฆ์มีหน้าที่ในทางธรรม บุคคลทั่วไปมีหน้าที่ทางโลก¹⁵⁸ แต่ในทางปฏิบัติคงไม่มีผู้ใดที่สามารถแยกตัวออกจากสังคมได้อย่างเด็ดขาดซึ่งสถาบันสงฆ์ก็มีใช้ชื้อยกเว้น พระสงฆ์ต้องพึ่งพาสังคมที่ท่านอาศัยอยู่มีหน้าที่เทศนาสั่งสอนบุคคลในสังคมให้ทำความดี การสั่งสอนศีลธรรมให้แก่บุคคลนี้เป็นการสร้างความสงบให้แก่ราชอาณาจักร ซึ่งเป็นประโยชน์แก่รัฐบาลเป็นอย่างมาก นอกจากนี้สถาบันสงฆ์ยังสามารถเป็นที่พึ่งทางใจเป็นขวัญกำลังใจ เป็นเครื่องถ่ายถอดอุดมการณ์ของรัฐ จึงเป็นองค์กรที่ได้รับความอุปถัมภ์เป็นอย่างดีจากรัฐบาลตลอดมา แต่ชีวิตสงฆ์ไม่ได้เป็นแบบอย่างให้สังคมปฏิบัติตาม การดำรงวัตร

¹⁵⁷ "รายงานตรวจจัดการคณะ และการศึกษาในมณฑลอีสานของพระญาณรักขิต ผู้อำนวยการ" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 47/28.

¹⁵⁸ ม.ร.ว. อคิน ระพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416, หน้า 248.

ปฏิบัติที่ควรแก่การเลื่อมใสศรัทธา เป็นสิ่งที่ทำให้องค์กรสงฆ์ได้รับการอนุเคราะห์จากสังคม ได้ด้วยความเต็มใจ สถาบันสงฆ์จึงไม่ใช่องค์กรเป็นอิสระจากสังคม แต่ก็ไม่ได้มีความสัมพันธ์กับสังคมของมนุษย์ในทุก ๆ ด้าน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยมีพระราชดำรัสถึงสถาบันสงฆ์ว่า

พระสงฆ์ธรรมดาผู้เรียนคัมภีร์ วิปัสสนาธุระ เล่าสวดมนต์ล้วนแต่หาสุขเฉพาะตัว พวกเรียนคัมภีร์เรียนก็หวังจะรู้เฉพาะตัว รู้แล้วไม่ศึกษาสั่งสอนให้ เป็นคุณ เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น โดยเต็มอกสุดสาหร่ายว่าหาสุขเฉพาะตัวอยู่แล้ว พวกเรียนวิปัสสนาธุระยิ่งกว่านั้น ¹⁵⁹

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสก่อนบวชก็ทรงคิดว่าการบวชเป็นภาระที่ราชการเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัวมากเกินไป เพราะมีการกล่าวหาว่าพระสงฆ์แม้ตั้งใจจะทำดีแต่เป็นเฉพาะตัวจึงไม่อาจปฏิบัติหน้าที่ว่าไม่ได้ทำประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่งให้แก่แผ่นดิน ¹⁶⁰

การดำเนินจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองในปี พ.ศ. 2441 จึงเป็นบทบาทต่อสังคมในแนวทางใหม่ของคณะสงฆ์ ทำให้หน้าที่ของพระสงฆ์มาเกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางโลกร่วมสนองพระบรมราโชบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองจึงไม่เพียงแต่เป็นการช่วยราชการเพื่อสนองพระบรมราโชบาย แต่ยังทำให้คณะสงฆ์ได้เข้ามาสัมพันธ์กับระบบราชการ มีประสบการณ์ในการจัดองค์กร ได้รับความสนับสนุนจากระบบราชการของรัฐเพื่อเป็นตัวเชื่อมระหว่างรัฐบาลและประชาชน

ปัจจัยที่ส่งเสริมการขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือในระหว่างปี พ.ศ. 2434-2444

จากปี พ.ศ. 2434 เป็นปีที่พระสงฆ์ธรรมยุตได้รับการแต่งตั้งอย่างเป็นทางการเข้ามาจัดการด้านพระศาสนาในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยเริ่มในเขต

¹⁵⁹ ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, หน้า 65-66.

¹⁶⁰ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, "พระประวัติตรัสเล่า," ใน พระราชประวัติรัชกาลที่ 5 ก่อนเสวยราชย์ พระบวรราชประวัติ พระประวัติกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ พระประวัติตรัสเล่า (กรุงเทพมหานคร : องค์การดำของคุรุสภา, 2522), หน้า 224-225.

เมืองอุบลราชธานีจุดกำเนิดของธรรมยุตในภาคนี้ และในปี พ.ศ. 2442 ได้ขยายบทบาทในการจัดการสอนออกไปนอกเขตเมืองอุบลราชธานีครอบคลุมมณฑลอีสานทั้งหมด ผู้อำนวยการการศึกษาในมณฑลซึ่งต้องทำหน้าที่ออกตรวจตราการศึกษาในเขตมณฑล¹⁶¹ แนะนำในการจัดตั้งโรงเรียนที่วัด จัดพระสงฆ์สามเณรเข้าไปเป็นผู้สอน ธรรมยุตได้เริ่มขยายการจัดตั้งวัดธรรมยุตออกไปส่วนต่าง ๆ ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ปี พ.ศ. 2442 ได้ตั้งโรงเรียนอุดมวิद्याกรณที่วัดพระเหลา เมืองพนานิคมและดูเหมือนจะมีความพยายามที่จะเปลี่ยนแปลงวัดนี้เป็นวัดธรรมยุต โดยส่งพระสงฆ์ธรรมยุตไปเป็นเจ้าอาวาสที่วัดแห่งนี้และส่งพระสงฆ์ธรรมยุตไปจัดการสอนที่นั่น¹⁶² หรือที่เมืองสุรินทร์ได้จัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยที่วัดบูรพาซึ่งต่อมาวัดนี้เปลี่ยนแปลงมาเป็นวัดธรรมยุต¹⁶³

ในเขตเมืองอุบลราชธานีเปลี่ยนแปลงวัดมหานิกาย 2 วัดมาเป็นวัดธรรมยุต คือ วัดใต้และวัดเลียบ โดยมีพระหนู(พระบัญชาภิบาลเถร จิตบัญญัติ หนู) เจ้าอาวาสวัดใต้ พระเสาร์(กนตสีโล เสาร์) เป็นเจ้าอาวาสวัดเลียบ ซึ่งทั้งสองท่านเกิดเลื่อมใสในลัทธิธรรมเนียมของธรรมยุติกนิกายจึงสมัครใจเปลี่ยนแปลงมาเป็นธรรมยุต¹⁶⁴ และส่งพระสีทา ชยเสโน จากวัดศรีทอง ไปอยู่ที่วัดใต้ซึ่งดูแลวัดใต้และวัดเลียบด้วย ต่อมาได้มีการจัดตั้งโรงเรียนบูรพานุกูลสอนหนังสือไทยที่วัดใต้ขึ้น¹⁶⁵ และในช่วงนี้ได้มีการตั้งวัดบูรพารามขึ้นเป็นวัดธรรมยุตซึ่งเดิมเป็นวัดร้างมาก่อน โดยให้พระสีทา ชยเสโน เป็นเจ้าอาวาส¹⁶⁶ ทั้ง 3 วัดนี้อยู่ในเมืองอุบลราชธานี และตั้งวัดที่บ้านคูเมืองและบ้านหวางขึ้นมาโดยราษฎรที่บ้านคูเมืองร่วมกันตั้งวัดบ้านคูเมืองและหลวงสุโขรสุประการบิดาของพระญาณรักขิต(สิริจันโท จันทร) ซึ่งได้รับการแต่งตั้งจากกรมหลวงสรรณสิทธิ์ประสงค์ข้าหลวงต่างพระองค์ เป็นฝ่ายสังฆการีของเมืองอุบลราชธานี ได้มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่บ้านหวางจึงได้สร้างวัดบ้านหวางขึ้น¹⁶⁷

¹⁶¹ "พระครูวิจิตรธรรมภาณี เข้าเฝ้ารับตราตำแหน่งผู้อำนวยการมณฑลลาวท้าว," หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 12/57.

¹⁶² ไตรชกumarทองสิง-จันทร์ กานกายน, ตำนานเมืองพนานิคม, หน้า 54.

¹⁶³ พระธรรมจิตญาณ, "สมเด็จพระสุรินทร," ใน อ่านสมเด็จพระ, หน้า 138.

¹⁶⁴ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุโขธาราม, หน้า 46.

¹⁶⁵ หมนุ โสมะจิตติ, ประวัติวัดศรีทองและเมืองอุบลราชธานี(อย่างสังเขป), หน้า 27.

¹⁶⁶ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุโขธาราม, หน้า 45-46.

¹⁶⁷ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 559.

ตารางที่ 3 จำนวนวัดธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในระหว่างปี
พ.ศ. 2434-2444.

ลำดับที่	ชื่อวัด	เมือง	จังหวัดปัจจุบัน	ปี พ.ศ. ที่ก่อตั้ง
1	วัดใต้	อุบลราชธานี	อุบลราชธานี	2434-2444
2	วัดเสียบ
3	วัดบูรพา
4	วัดบ้านคูเมือง
5	วัดบ้านหวาง
6	วัดมหาชัย	หนองบัวลำภู	อุดรธานี	..

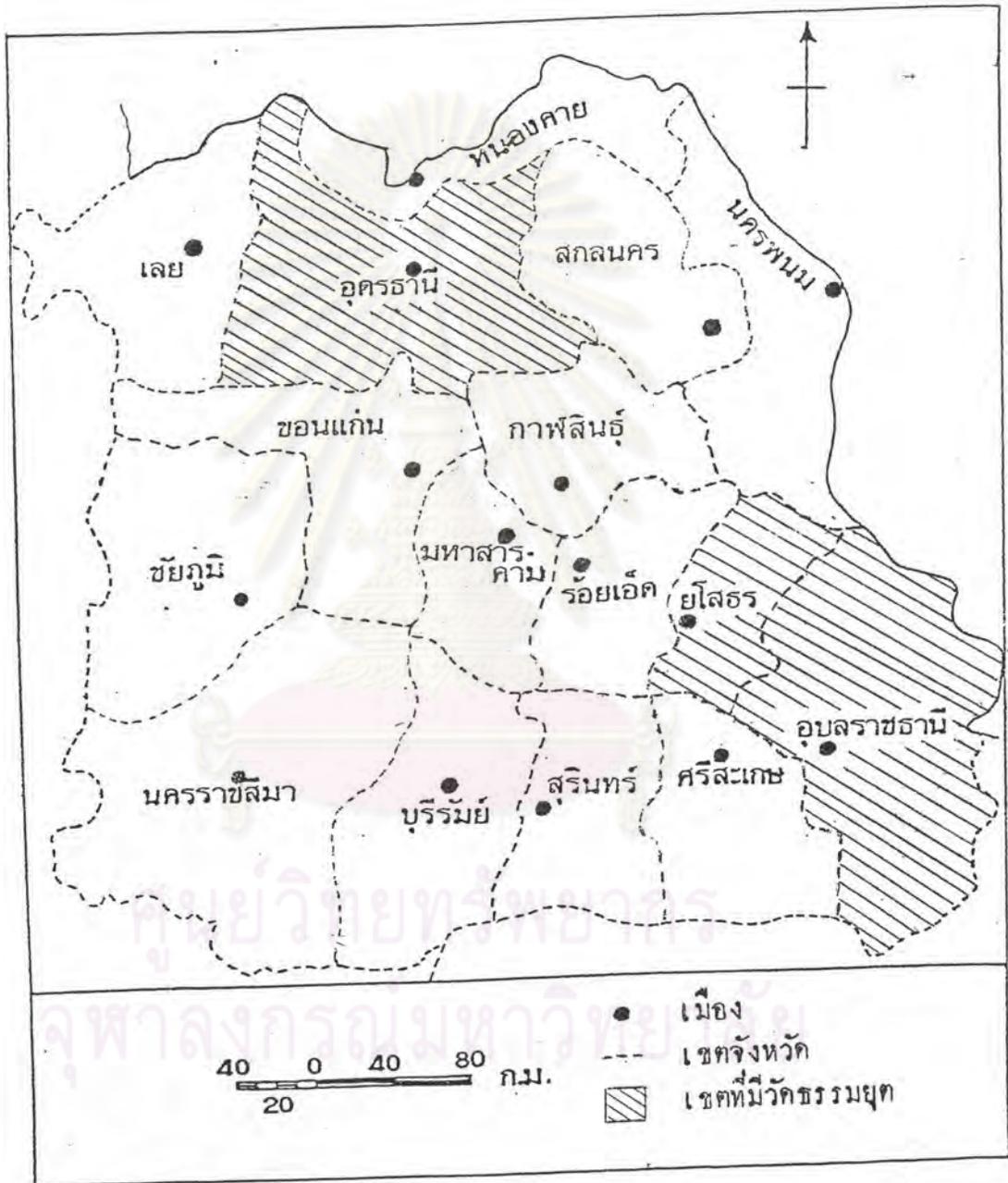
ที่มา พระพรหมณี, ตำนานวัดสุภนาราม, หน้า 45-46.

ที่ระลึกงานทอดผ้าป่าสามัคคี ณ วัดมหาชัย อำเภอหนองบัวลำภู จังหวัดอุดรธานี
พ.ศ. 2516, หน้า 5-7.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาพที่ 4 การขยายตัวของวัดธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือระหว่างปี

พ.ศ. 2434-2444

มีวัดธรรมยุตอีก 1 แห่งตั้งขึ้นที่เมืองหนองบัวลำภู (กมุทลัษยปริวรรย์) จากการที่พระแสง (ธมฺมชรีโร แสง) ได้มาปฏิบัติใหม่ในธรรมยุติกนิกายกับท่านเทวธมฺมี (มีาว) ที่วัดศรีทอง เมืองอุบลราชธานี แล้วเดินทางกลับไปยังถิ่นเดิมของตน คือ เมืองหนองบัวลำภู แต่จากการที่ท่านเป็นพระสงฆ์ธรรมยุตไม่สามารถทำสังฆกรรมร่วมกับพระสงฆ์นิกายอื่น ได้ทำให้ท่านไม่มีวัดเป็นหลักแหล่งจึงปฏิบัติในทางวิปัสสนากรรมฐาน เจ้าเมืองหนองบัวลำภู พระวิเชียรเดชมกมทศ เขตจึงได้อาราธนาท่านเข้ามาอยู่ที่วัดมหาชัย (วัดชาติ) ในปี พ.ศ. 2441 และเป็นวัดธรรมยุตแห่งแรกในเขตมณฑลอุดร¹⁶⁸

หลังปี พ.ศ. 2434 ธรรมยุติกนิกายจึงขยายการตั้งวัดแห่งนิกายของตนออกไปได้อย่างกว้างขวางขึ้น โดยเฉพาะจากการมีบทบาทในการจัดการคณะสงฆ์ในเขตเมืองอุบลราชธานี ขยายลัทธิธรรมเนียมของธรรมยุติกนิกายออกไปจนสามารถสร้างความเลื่อมใสให้กับพระสงฆ์ในท้องถิ่น มีวัดมหานิกายเปลี่ยนแปลงมาเป็นวัดธรรมยุต เปลี่ยนแปลงวัดร้างเป็นวัดธรรมยุต และด้วยแรงศรัทธาและความสัมพันธ์กับธรรมยุติกนิกาย เริ่มขยายตัวออกไปยังนอกเขตเมืองอุบลราชธานีคือ ที่เมืองหนองบัวลำภู แต่ในช่วงนี้ปัญหาสำคัญที่รัฐบาลไทยต้องประสบคือ ความขัดแย้งกับมหาอำนาจทางตะวันตก โดยเฉพาะทางด้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่ต้องเสียดินแดนแถบนี้ไปตั้งแต่หลังปี พ.ศ. 2436 ได้ส่งผลกระทบต่อด้านต่าง ๆ ขึ้นในภาคนี้ ดินแดนบางส่วนที่ต้องเสียไป เช่น เมืองโขงเมืองจำปาศักดิ์เป็นเขตที่ธรรมยุติกนิกายได้ก่อตั้งวัดขึ้นไว้ซึ่งทำให้จำนวนวัดธรรมยุตส่วนหนึ่งขาดหายไปจากการจัดการคณะสงฆ์ของราชอาณาจักร แม้ว่าหลังปี พ.ศ. 2442 พระสงฆ์ธรรมยุตได้รับบทบาทในการจัดการคณะและการศึกษาที่กว้างขวางออกไปจากเดิมแต่ไม่ได้มีผลต่อการขยายตัวของวัดธรรมยุตมากนัก โดยมีปัจจัยมาเกี่ยวข้องคือ งานของคณะสงฆ์ในการจัดการเล่าเรียนสำหรับประชาชนทั่วไป เป็นภาระที่หนักมากสำหรับพระสงฆ์ ภริณีของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ การจัดการเล่าเรียนในมณฑลอีสานต้องปรับปรุงจากพื้นฐานของประชาชนที่โดยทั่วไปที่ไม่ได้ใช้ภาษาไทยมีแต่การใช้หนังสือลาวและเขมร ปรากฏว่ามีผู้รู้หนังสือไทยอยู่เพียงร้อยละ 1 หรือ 2

¹⁶⁸ "ประวัติพระอาจารย์แสง ธมฺมชรีโร อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาชัย อำเภอหนองบัวลำภู จังหวัดอุดรธานี," ใน ที่ระลึกงานทอดผ้าป่าสามัคคี ณ วัดมหาชัย อำเภอหนองบัวลำภู จังหวัดอุดรธานี พ.ศ. 2516, หน้า 5-7.

วิชาเลข พันละ 2 หรือ 3¹⁶⁹ ซึ่งคงไม่ได้รู้และเข้าใจอย่างลึกซึ้งมากนักด้วยซ้ำเพราะเนื่องจากเริ่มแพร่หลายเข้ามาพร้อม ๆ กับการส่งข้าหลวงจากส่วนกลางมาดำเนินการจัดการปกครองในภูมิภาคนี้¹⁷⁰ แม้แต่กระบวนการในการจัดการดูจะเป็นความขัดแย้งกันระหว่างการแบ่งหน่วยราชการที่ได้จัดขึ้นในปี พ.ศ. 2435 ปี พ.ศ. 2442 สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุกาฬในฐานะผู้

ออกกฎหมายจัดการเล่าเรียนนี้ได้กราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า การศึกษาหัวเมืองที่ข้าพระพุทธเจ้ารับเกี่ยวข้องอยู่ทุกวันนี้ไม่ได้ปรารถนาจะแย่งชิงมาทำ ถือว่าเป็นภาวะลำบากแก่ข้าพระพุทธเจ้าเป็นอันมาก แต่จำต้องทำเพราะเป็นพระราชประสงค์และเพราะกรมศึกษาธิการแสดงความเห็นอยู่แต่ก่อนว่า จะทำโดยทางนี้ให้สำเร็จไม่ได้ แต่บัดนี้การก็ปรากฏว่าทำสำเร็จได้ดีเกินคาดแล้ว ถ้ากรมศึกษาธิปไตยไปทำตามหน้าที่ ข้าพระพุทธเจ้าจะมีความยินดีเป็นอันมาก¹⁷¹

ในปี พ.ศ. 2443 กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเสนอความเห็นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าผู้อำนวยการศึกษาเริ่มประสบปัญหาในการจัดการเล่าเรียนโดยเฉพาะสาเหตุที่ไม่ได้อยู่ประจำมณฑลที่รับผิดชอบ เจ้าคณะเมืองเจ้าคณะแขวงในท้องถิ่นไม่ค่อยรู้วิธีจัดการศึกษา และเสนอให้กระทรวงธรรมการตั้งข้าหลวงธรรมการตามหัวเมืองเพื่อช่วยจัดการการศึกษานี้¹⁷² หลังจากนั้นก็ได้เริ่มมีการเรียกร้องจากผู้อำนาจการศึกษาตามมณฑลว่า การศึกษาได้ขยายตัว

¹⁶⁹ "รายงานการจัดการคณะ การศาสนาและการศึกษามณฑลยี่สิบ"

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 12/58.

¹⁷⁰ เรื่องเดียวกัน.

¹⁷¹ "เรื่องจัดการศึกษาและการคณะสงฆ์ รศ. 118" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 12/10.

¹⁷² "รายงานการจัดการศาสนาและการศึกษา" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 12/13.

ขึ้นมาจากเงินเหลือกำลังที่จะจัดการได้โดยลำพัง¹⁷³ ในปี พ.ศ. 2445 ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์¹⁷⁴ ตามประกาศนี้ได้ยกเลิกตำแหน่งผู้อำนวยการศึกษา และเจ้าพนักงานเกี่ยวกับการจัดการศึกษาตามประกาศจัดการเล่าเรียนหัวเมือง พ.ศ. 2441 ทั้งหมดรวมทั้งหน้าที่ของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ประกาศตั้งเจ้าคณะมณฑลทำหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์ในแต่ละมณฑล เป็นการเปลี่ยนแปลงวิธีการจัดการศึกษาในหัวเมือง แม้ว่าพระสงฆ์ยังต้องมีหน้าที่จัดการศึกษาในวัด¹⁷⁵ แต่กระทรวงธรรมการกลับมามีบทบาทในการจัดการศึกษาในหัวเมืองเป็นหลักแทนบทบาทของคณะสงฆ์ ปี พ.ศ. 2446 กรมศึกษาธิการเริ่มส่งข้าหลวงธรรมการไปช่วยงานเจ้าคณะมณฑลในการจัดการศึกษา¹⁷⁶ ข้าหลวงธรรมการนี้รับจากผู้สำเร็จการศึกษาในระดับเปรียญมารับการฝึกอบรมอย่างเข้มงวดเพื่อให้มีความรู้และสามารถนำไปจัดการศึกษาในท้องถิ่นได้จริง¹⁷⁷ ซึ่งเมื่อพิจารณาถึงหน้าที่และภาระของพระสงฆ์คือ การปฏิบัติธรรมด้วยการศึกษาปริยัติธรรมหรือบำเพ็ญสมาธิสร้างสมบารมีเพื่อเข้าสู่ความหลุดพ้น ดังนั้นในความเป็นพระสงฆ์จึงจะไม่สามารถดำเนินงานเช่น ขรวาสาได้อย่างคล่องตัว นอกจากนี้ในรอบปีหนึ่ง ๆ พระสงฆ์หยุดการดำเนินจัดการเล่าเรียนเมื่อถึงช่วงเข้าพรรษา เมื่อคณะสงฆ์ดำเนินจัดการเล่าเรียนไปได้ระยะหนึ่งจึงเริ่มเห็นอุปสรรคเหล่านี้โดยเฉพาะเมื่อการศึกษาขยายตัวออกไปอย่างรวดเร็วซึ่งไม่เพียงแต่ความเป็นพระสงฆ์จะเป็นอุปสรรคต่องานนี้มากขึ้นเท่านั้น ยังจำเป็นต้องมีบุคลากรที่มีความรู้ความสามารถในการจัดการศึกษาโดยตรง ได้เริ่มมีการตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูขึ้นมาเพื่อฝึกสอนผู้ที่จะเป็นครูซึ่งเป็นการเริ่มต้นของครูอาชีพขึ้น จนกระทั่งปี พ.ศ. 2462

¹⁷³ "หนังสือพระสุคุณคณากร เจ้าคณะมณฑลจันทบุรีถึงพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 4/11.

¹⁷⁴ "พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 16.

¹⁷⁵ เรื่องเดียวกัน.

¹⁷⁶ "หนังสือเจ้าพระยาวิฑูริยวงศ์วุฒิไกรเสนาบดีกระทรวงธรรมการ" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 12/8.

¹⁷⁷ "หนังสือเวียนของเจ้าพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ถึงเจ้าคณะมณฑลต่าง ๆ" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 4.

การศึกษาและการศาสนาได้แยกออกจากกัน¹⁷⁸

พระสงฆ์ที่มาดำเนินการจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองในช่วงปี พ.ศ. 2441-2445 จึงพบว่างานในหน้าที่นี้ยากลำบาก พระญาณรักขิต(สิริจันทิโก จันทร์) กล่าวถึงงานของท่านว่า "อัสตโนได้ช่วยกันจัดการคณะมณฑลแต่ปลายปี พ.ศ. 2442 ตลอดต้นปี พ.ศ. 2443 จำพรรษาที่วัดสุปัฏนารามอุบล...ตกลงในเย็นนั้นก็ช่วยกันออกตรวจตลอดมณฑล ได้ไปตรวจแต่จำเพาะเมืองจะไม่ตามอำเภอเวลาไม่พอ..."¹⁷⁹ แต่การทำงานของท่านทำให้การศึกษาในเขตมณฑลที่ท่านรับผิดชอบก้าวหน้าไปเป็นอย่างดี จากรายงานก่อนจัดการศึกษาที่มีนักเรียน 46 คนเพิ่มเป็น 2,194 คนในปี พ.ศ. 2442¹⁸⁰ มีโรงเรียนกระจายอยู่ในเขตต่าง ๆ ของมณฑลคือ เขตเมืองอุบลราชธานี จำปาศักดิ์ ศรีสะเกษ มหาสารคาม และเริ่มขยายออกสู่ส่วนอื่น ๆ เช่น สุรินทร์ กมลาไสย¹⁸¹ เมื่อเทียบกับการจัดการเล่าเรียนในมณฑลนครราชสีมา ในปี พ.ศ. 2442 มีนักเรียนอยู่เพียง 137 คน¹⁸² งานที่ต้องทำควบคู่ไปกับการจัดการเล่าเรียนคือ การจัดการคณะ เพราะการจัดการเล่าเรียนนี้อาศัยพระสงฆ์และวัดเป็นหลักดังนั้นจึงต้องมีการวางแผนการปกครองคณะสงฆ์เพื่อความสะดวกในการจัดการเล่าเรียน กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสได้ขอพระบรมราชานุญาตให้มีการจัดการปกครองคณะสงฆ์ขึ้น¹⁸³ โดยแบ่งเรื่องวัดเป็น 2 แบบ คือ วัดที่มีวิสุงคามเป็นวัดแท้ ไม่มีวิสุงคามเป็นวัดนำหน้า วัดหนึ่ง ๆ มีหัวหน้าปกครองวัดแท้เป็นเจ้าอธิการวัดนำหน้าเป็น

¹⁷⁸ แน่งน้อย ติตติรานนท์, "เสนาบดีกระทรวงธรรมการในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารศึกษาศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518), หน้า 191-192.

¹⁷⁹ ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอัสตประวัติ (พระอุบาลีคุณูปมาจารย์) พร้อมด้วยภาพและคำกลอนภาษาอีสาน, หน้า 16-17.

¹⁸⁰ "รายงานการจัดการศาสนาและการศึกษา" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 12/4.

¹⁸¹ "รายงานการจัดการคณะ การศาสนาและการศึกษา มณฑลอีสาน" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 12/58.

¹⁸² "รายงานการจัดการศาสนาและการศึกษา" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 12/4.

¹⁸³ ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, หน้า 115-116.

หัววัด เจ้าอธิการและหัววัดเหล่านี้ เจ้าคณะเป็นผู้ตั้งตามความนิยมของพระสงฆ์ในวัดและทายกของวัด ในเขตซึ่งเป็นท้องที่กำนันแห่งหนึ่ง ๆ มีเจ้าอธิการผู้ใหญ่ดูแลวัดในตำบลนั้น ๆ รูปหนึ่งเรียกว่าเจ้าอธิการหมวด ในแขวงอำเภอหนึ่ง ๆ มีเจ้าคณะแขวงว่าการรูปหนึ่ง ผู้อำนวยการจะทำหน้าที่ เจ้าคณะมณฑลเป็นผู้ตั้งตำแหน่งเหล่านี้ ในเมืองมีพระครูชั้นเจ้าคณะรองและพระครูพิเศษช่วยในการจัดการ มีสมณศักดิ์รับสัญญาบัตรหรือลิขิตเป็นพระครูมีชื่อได้ตามสมควรแก่ความชอบในเมืองหนึ่ง ๆ มีพระราชาคณะบ้างพระครูบ้าง เป็นเจ้าคณะเมืองบังคับบัญชาการคณะได้ตลอดเขตของเมือง เจ้าคณะเมืองเป็นตำแหน่งรับพระราชทานสัญญาบัตร ผู้อำนวยการทำหน้าที่เจ้าคณะมณฑลบังคับบัญชาการคณะได้ตลอดมณฑล¹⁸⁴

ในการจัดการระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ ได้มีการตั้งสมณศักดิ์ให้แก่บรรดาเจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง เป็นการแทนที่สมณศักดิ์แบบเดิมของพระสงฆ์ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่นำแบบแผนมาจากเมืองนครเวียงจันทน์ การวางแผนการปกครองคณะสงฆ์เพื่อการจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองนี้ นับได้ว่าเป็นการวางรากฐานการคณะสงฆ์ก่อนการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ในอีก 5 ปีหลังจากนี้ เพื่อสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคณะสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักร

การจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองที่เริ่มในมณฑลอีสานในปี พ.ศ. 2442 ได้ส่งผลต่อการขยายตัวของธรรมยุติกนิกาย โดยเป็นการวางรากฐานของธรรมยุตให้กระจายออกไปนอกเขตเมืองอุบลราชธานีอย่างจริงจัง เนื่องจากผู้อำนวยการศึกษาซึ่งก็คือพระญาณรักขิต (สิริจันทโก จันทร์) ต้องมีหน้าที่ในการออกตรวจการจัดการเล่าเรียนในท้องที่ต่าง ๆ ของมณฑลอีสานทั้งหมด การเดินทางนี้ทางราชการอำนวยความสะดวกและช่วยเหลือด้านต่าง ๆ อย่างเต็มกำลัง รวมทั้งร่วมชี้แจงแก่ประชาชนในท้องถิ่นให้เข้าใจการดำเนินการของผู้ดำเนินการศึกษานี้ด้วย โดยกระทรวงมหาดไทย ได้มีประกาศเป็นแนวปฏิบัติ ไปยังข้าหลวงและกรมการเมืองต่าง ๆ ทั่วภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการเดินทางของพระสงฆ์ธรรมยุต โดยได้รับความอนุเคราะห์ของทางราชการเช่นนี้ จะได้รับความสะดวกอย่างมาก โดยกรมการเมืองจะจัดชายฉกรรจ์ช่วยแบกหามสิ่งเบ็ดเตล็ด ๆ จากหมู่บ้านหนึ่งถึงอีกหมู่บ้านหนึ่งมีคนคอยกลางทางอำนวยความสะดวกรวมทั้งจัดสถานที่พักและอาหารริมทางเป็นอย่างดี

¹⁸⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์

แม้ว่าในช่วงการจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองนี้จำนวนวัดธรรมยุตจะไม่เพิ่มขึ้นมากนัก แต่การที่ผู้อำนวยการศึกษาต้องมีหน้าที่ในการออกช่วยเหลือในการจัดการเล่าเรียนตามวัดต่าง ๆ ทั้งเขตมณฑล พระญาณรักชิต (สิริจันทิโก จันทร์) ได้จัดส่งพระสงฆ์ธรรมยุตไปช่วยจัดการศึกษาตามวัดหลายแห่งในเขตมณฑลอีสาน เช่น วัดบูรพาราม จังหวัดสุรินทร์ วัดหลวง จังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งต่อมาวัดเหล่านี้เปลี่ยนมาเป็นวัดธรรมยุติกนิกาย ซึ่งส่งผลให้เห็นอย่างชัดเจนในช่วงการขยายตัวของธรรมยุติกนิกายหลังปี พ.ศ. 2445

การขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือในระหว่างปี พ.ศ. 2445-2473.

การขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในช่วงนี้เป็นไปอย่างกว้างขวางและไม่เพียงแต่ได้ขยายตัวออกไปนอกเขตเมืองอุบลราชธานีและในมณฑลอีสานเท่านั้น ยังสามารถขยายคติของธรรมยุติกนิกายครอบคลุมไปในเขตต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้สำเร็จ การขยายตัวของธรรมยุตนั้นสัมพันธ์กับบทบาททางการคณะสงฆ์ที่พระสงฆ์ธรรมยุตรับผิดชอบในแต่ละช่วงด้วย เช่น เริ่มต้นจากปี พ.ศ. 2434 พระอริยภักดิ์ (ธมฺมรชฺชิต อ่อน) ได้รับตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่เมืองอุบลราชธานีก็ได้มีการตั้งวัดธรรมยุตเพิ่มขึ้นในเขตเมืองอุบลราชธานีอีก 5 แห่ง¹⁸⁵ ปี พ.ศ. 2441 เมื่อพระญาณรักชิต (สิริจันทิโก จันทร์) ได้รับตำแหน่งผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลอีสานรับผิดชอบการคณะสงฆ์ขยายออกครอบคลุมเขตมณฑลอีสานทั้งหมดก็พบว่ามี การตั้งวัดธรรมยุตขยายออกไปในบริเวณนอกเขตเมืองอุบลราชธานี เช่น วัดมหาชัยที่เมืองหนองบัวลำภูซึ่งตั้งขึ้นในราวปี พ.ศ. 2441¹⁸⁶ และในปี พ.ศ. 2445 หลังการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ รศ. 121 พระศาสนดิลก (ติสฺโส อ้วน) ได้รับหน้าที่เจ้าคณะมณฑลอีสาน ดำเนินการด้านการศึกษาและการศาสนาจนถึงปี พ.ศ. 2455 ทางรัฐบาลแยกมณฑลอีสานออกเป็น 2 ส่วนคือ มณฑลอุบลราชธานีและมณฑลร้อยเอ็ด ตำแหน่ง

¹⁸⁵ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 45-46.

¹⁸⁶ "ประวัติพระอาจารย์แสง ธมฺมธีโร อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาชัย

อำเภอหนองบัวลำภู จังหวัดอุตรธานี," ใน ที่ระลึกงานทอดผ้าป่าสามัคคี ณ วัดมหาชัย อำเภอหนองบัวลำภู จังหวัดอุตรธานี พ.ศ. 2516, หน้า 31.

เจ้าคณะมณฑลอีสานจึงถูกยกเลิกไป พระศาสนดิลก(ติสุโส อ้วน) อดีตเจ้าคณะมณฑลอีสานเปลี่ยน
 มาเป็นเจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานีและรักษาการตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลร้อยเอ็ด¹⁸⁷ จนถึง พ.ศ. 2466
 พระศาสนดิลก(ติสุโส อ้วน) เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระเทพเมธีเจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานีและรักษา
 การตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอุดร ส่วนตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลร้อยเอ็ด ได้ตั้งพระศาสนดิลก(ชิตเสโน เสน) (เสโน)
 เข้ารับหน้าที่แทน¹⁸⁸ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าในปี พ.ศ. 2466 พระสงฆ์ธรรมยุตได้ควบคุมการ
 คณะสงฆ์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือไว้ถึง 3 มณฑล โดยในขณะนั้นภาคตะวันออกเฉียงเหนือแบ่ง
 การปกครองเป็น 4 มณฑล คือ มณฑลนครราชสีมา, อุบลราชธานี, ร้อยเอ็ดและอุดร และเมื่อ
 ถึงปี พ.ศ. 2468 ได้มีการเปลี่ยนแปลงการแบ่งเขตการปกครองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือขึ้น
 ใหม่โดยยุบมณฑลต่าง ๆ ในภาคนี้ลงเหลือเพียง 2 มณฑล คือ มณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดร
 ตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลของฝ่ายสงฆ์เปลี่ยนแปลงไปตามการจัดการปกครองแผ่นดินด้วยเช่นกัน
 โดย พระเทพเมธี(ติสุโส อ้วน) เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระโพธิวงศาจารย์ดำรงตำแหน่ง
 เจ้าคณะมณฑลนครราชสีมา¹⁸⁹ และพระศาสนดิลก(ชิตเสโน เสน) ดำรงตำแหน่ง
 เจ้าคณะมณฑลอุดร¹⁹⁰ พระสงฆ์ทั้งสองรูปเป็นพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายตั้งแต่เริ่มจึงกล่าวได้ว่าในปี
 พ.ศ. 2466 พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายได้มีบทบาทในการดำเนินการจัดคณะสงฆ์และการศาสนาใน
 สามมณฑลของภาคตะวันออกเฉียงเหนือและเมื่อถึงปี พ.ศ. 2468 พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายได้มี
 บทบาทในการดำเนินการจัดการคณะสงฆ์และการศาสนาในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้งหมด
 การขยายตัวของวัดธรรมยุตในช่วงหลังปี พ.ศ. 2445 นี้ได้ขยายไปครอบคลุมเขต
 ต่าง ๆ ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือนอกจากมณฑลอีสานซึ่งเป็นเขตที่เริ่มมีการตั้งวัดธรรมยุตมา
 ตั้งแต่เริ่มต้นก่อตั้งนิกายนี้ขึ้นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในปี พ.ศ. 2394 และการขยายตัวของ
 ธรรมยุตอยู่ในเขตมณฑลอีสานเป็นส่วนใหญ่จนถึงปี พ.ศ. 2445 ซึ่งเป็นปีที่ออกพระราชบัญญัติ

¹⁸⁷ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 602-603.

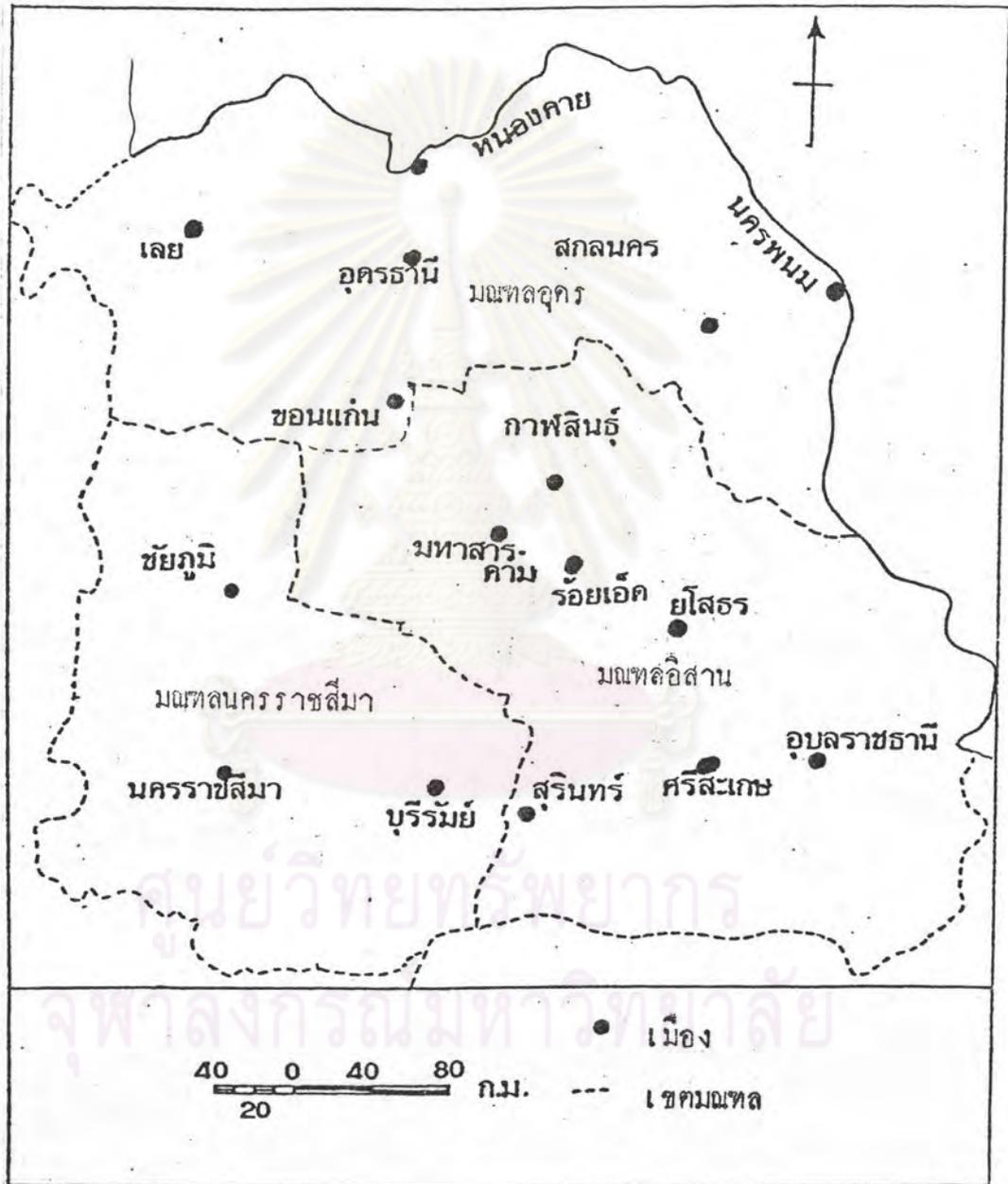
¹⁸⁸ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 76.

¹⁸⁹ ประวัติสมเด็จพระมหาวิรรวงศ์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (ธนาคารกรุงเทพจำกัด
 พิมพ์ถวายเป็นมุกตาสักการะในงานฉลองชนมายุและสมโภชสุพรรณบัฏสมเด็จพระมหาวิรรวงศ์
 (ธรรมสารเถระ) วัดราชผาติการาม กรุงเทพมหานคร วันที่ 29 กันยายน พ.ศ. 2519)
 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2519), หน้า 33.

¹⁹⁰ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 77.

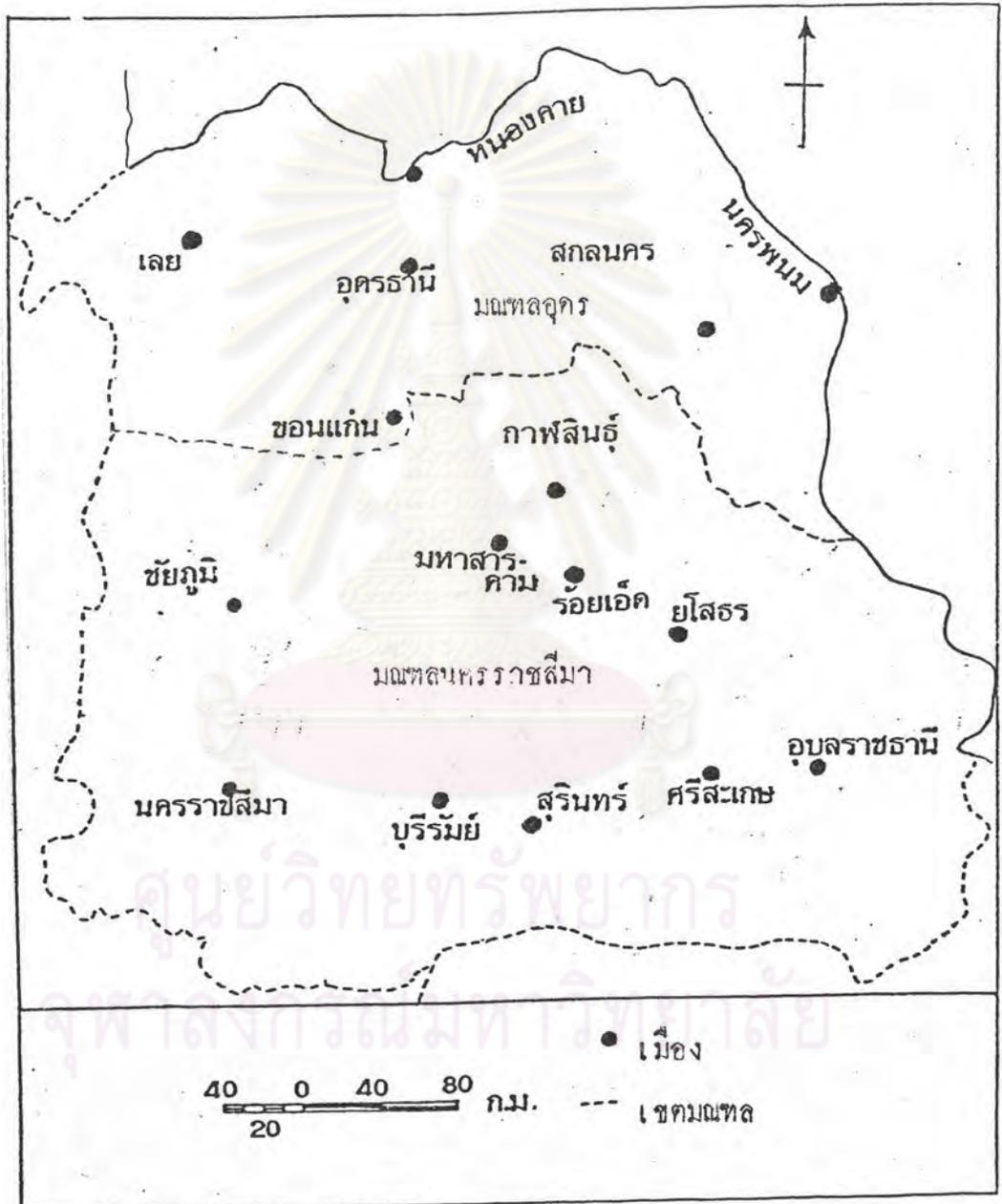
ภาพที่ 5 การแบ่งเขตการปกครองมณฑลในภาคตะวันออกเฉียงเหนือระหว่างปี

พ.ศ. 2443-2455.

ภาพที่ 7 การแบ่งเขตการปกครองมณฑลในภาคตะวันออกเฉียงเหนือระหว่างปี

พ.ศ. 2468-2475.

ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ฉบับแรกขึ้น การก่อตั้งวัดธรรมยุตได้ เริ่มก่อตั้งขึ้นนอกเขตมณฑลอีสานอย่างจริงจังโดยในปี พ.ศ. 2446 ได้มีการตั้งวัดศรีเทพประดิษฐ์ขึ้นที่เมืองนครพนม¹⁹¹ เมื่อถึงปี พ.ศ. 2466 พระสงฆ์ธรรมยุตได้เข้าไปมีบทบาทในการดำเนินการจัดการคณะสงฆ์และการศาสนาในมณฑลอุดรเป็นครั้งแรกก็ได้มีการก่อตั้งวัดธรรมยุตขึ้นที่เมืองอุดรธานีหนึ่งแห่งคือวัดโพธิ์สมภารณ์ โดยเปลี่ยนแปลงเป็นวัดธรรมยุตในปี พ.ศ. 2467¹⁹² และต่อมาเปลี่ยนแปลงวัดศรีจันทร์ที่เมืองขอนแก่นเป็นวัดธรรมยุตอีกแห่งในปี พ.ศ. 2468¹⁹³ และในปี พ.ศ. 2468 พระสงฆ์ธรรมยุตเข้าไปมีบทบาทในการดำเนินการจัดการคณะสงฆ์และการศาสนาในมณฑลนครราชสีมาจึงได้ทำการก่อตั้งวัดธรรมยุตขึ้นที่เมืองนครราชสีมาเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2470 คือ วัดสุทธจินดา¹⁹⁴

แม้ว่าวัดธรรมยุตส่วนใหญ่จะยังอยู่ในเขตเมืองอุบลราชธานีเป็นหลัก แต่หลังปี พ.ศ. 2445 จะมีการก่อตั้งวัดธรรมยุตขึ้นในเมืองสำคัญ ๆ ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือโดยเฉพาะเมืองที่เป็นศูนย์กลางของการบริหารตามระบบมณฑล เห็นได้ว่าในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือเคยแบ่งออกเป็นมณฑลถึง 4 มณฑล คือ มณฑลอุบลราชธานี, อุดร, ร้อยเอ็ดและนครราชสีมาในช่วงปี พ.ศ. 2455-2468 และหลังปี พ.ศ. 2468 จึงยุบเหลือเพียง 2 มณฑล คือ มณฑลอุบลราชธานี และนครราชสีมา แต่เห็นได้ว่าเมืองที่เคยเป็นศูนย์กลางของการบริหารตามระบบมณฑลในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะมีอยู่ทั้งสิ้น 4 เมือง คือ เมืองอุบลราชธานี, ร้อยเอ็ด, อุดร และ นครราชสีมา จึงกล่าวได้ว่าทั้ง 4 เมืองนี้เป็นเมืองสำคัญในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เมื่อเปรียบเทียบกับวัดธรรมยุตที่ก่อตั้งขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 2445-2470 จะมีวัดธรรมยุตก่อตั้งขึ้น 5 แห่ง คือ

¹⁹¹ เทพลิขิตจารย์ยานุสรณ์ (2424-2516) ชีวประวัติและปฏิปทาหลวงปู่จันทร์, หน้า 33-35.

¹⁹² พันธฺลภาณูชา, หน้า 8-9.

¹⁹³ อนุสรณ์งานศพพระอาจารย์ฝั้น อาจารย์เถระ, หน้า 386.

¹⁹⁴ สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า, ประวัติวัดสุทธจินดาโดยสังเขปและคติพจน์

(พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานนมัสการและฉลองพระไตรปิฎกฉลองรูปสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้าและกุฎิสงฆ์ วันที่ 30-31 ธันวาคม พ.ศ. 2496 และ วันที่ 1-3 มกราคม พ.ศ. 2497)

(ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 1-7.

1. วัดศรีเทพประดิษฐ เมืองนครพนม ก่อตั้งปี พ.ศ. 2446¹⁹⁵
2. วัดบึงพลานชัย เมืองร้อยเอ็ด ก่อตั้งปี พ.ศ. 2466¹⁹⁶
3. วัดโพธิสมภรณ์ เมืองอุดรธานี ก่อตั้งปี พ.ศ. 2467¹⁹⁷
4. วัดศรีจันทร์ เมืองขอนแก่น ก่อตั้งปี พ.ศ. 2468¹⁹⁸
5. วัดสุทธจินดา เมืองนครราชสีมา ก่อตั้งปี พ.ศ. 2470¹⁹⁹

เห็นได้ว่าจะมีการก่อตั้งวัดธรรมยุตไว้เป็นหลักประจำเมืองสำคัญ ๆ ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองที่เป็นศูนย์กลางการบริหารมณฑลหรือเคยเป็นศูนย์กลางบริหารมณฑลจะมีวัดธรรมยุตเป็นหลักประจำที่เมืองนั้น ๆ ทั้งหมด นอกจากนี้เห็นได้ว่าเมืองที่วัดธรรมยุตตั้งอยู่คือเมืองอุบลราชธานี, นครพนม, ร้อยเอ็ด, อุดรธานี, ขอนแก่นและนครราชสีมาจะเป็นเขตที่ไม่ไกลหรือไกลกันเกินไป แต่จะกระจายครอบคลุมเขตต่าง ๆ ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้อย่างเหมาะสม โดยเฉพาะอย่างยิ่งเพื่อที่จะเป็นหลักในการขยายสาขาออกไปยังบริเวณข้างเคียงต่อไปในอนาคต จากคำกล่าวของสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (ติสโส อ้วน) ผู้ซึ่งเป็นพระสงฆ์ธรรมยุตผู้ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอีสาน, อุบลราชธานี และนครราชสีมา รวมทั้งเคยรักษาการในตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลร้อยเอ็ดและอุดรธานีในช่วงปี พ.ศ. 2446-2475²⁰⁰ นับได้ว่าพระสงฆ์ธรรมยุตที่มีบทบาทอย่างมากในการจัดการคณะสงฆ์ การศาสนาและการศึกษาในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รวมทั้งการขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในภาคนี้ด้วย ได้อธิบายไว้ว่าหลังปี พ.ศ. 2445 นี้ "วัดคณะธรรมยุตได้แพร่ออกไป (ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ) มากกว่า

¹⁹⁵ เทพลีลาจารย์ยานุสรณ์ (2424-2516) ชีวประวัติและปฏิปทาหลวงปู่จันทร์, หน้า 33.

¹⁹⁶ กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 1 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525), หน้า 538-540.

¹⁹⁷ พันธฺุลาภิษุา, หน้า 8-9.

¹⁹⁸ กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 1, หน้า 527-529.

¹⁹⁹ สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า, ประวัติวัดสุทธจินดาโดยสังเขปและคติพจน์, หน้า 1-7.

²⁰⁰ ประวัติสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้าแห่งกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 22.

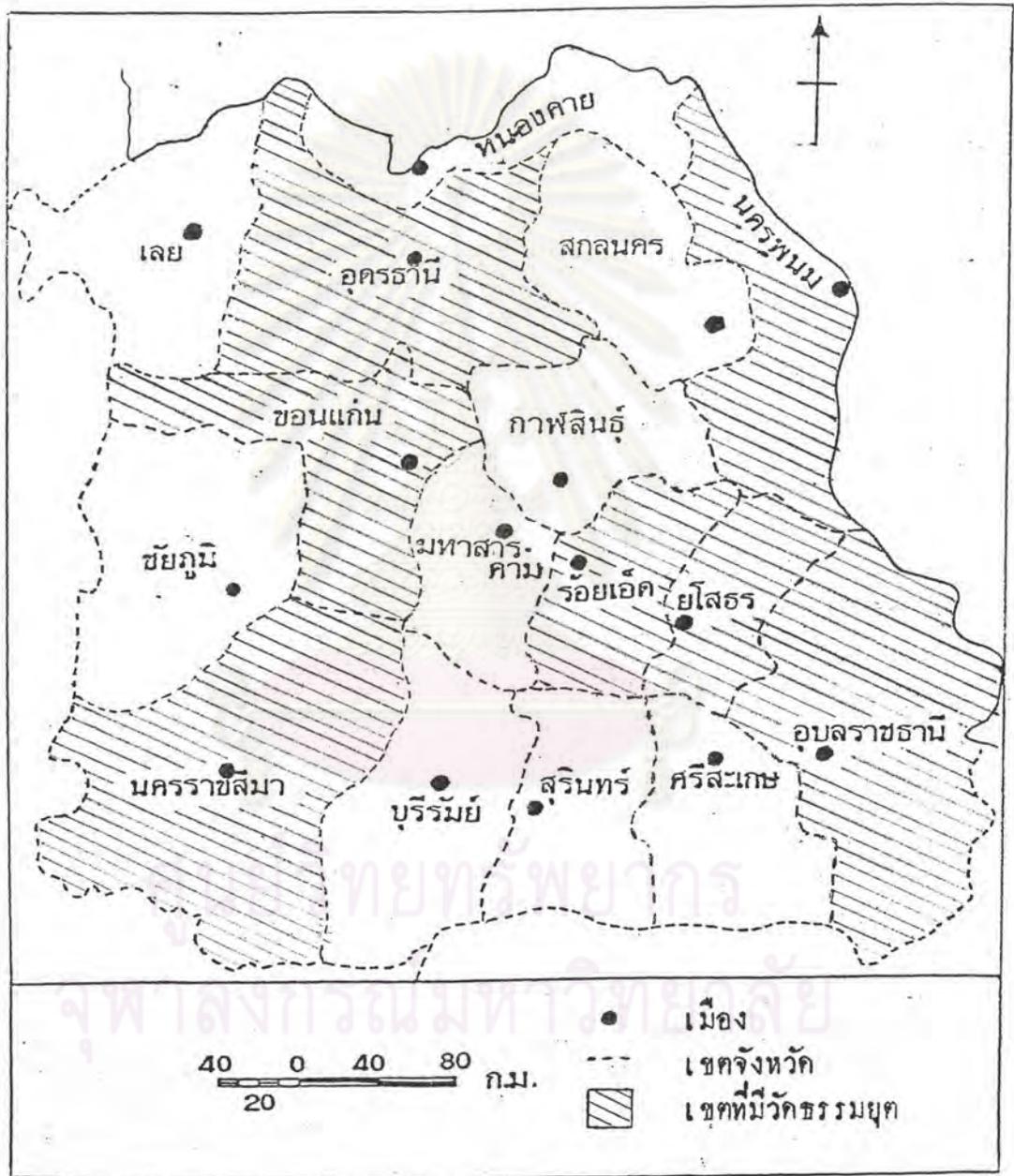
ตารางที่ 4 จำนวนวัดธรรมยุติกนิกายในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือในระหว่างปี
พ.ศ. 2445-2473

ลำดับที่	ชื่อวัด	เมือง	จังหวัด	ปี พ.ศ. ที่ก่อตั้ง
1	วัดศรีเทพประดิษฐ	นครพนม	นครพนม	2446
2	วัดบึงพลานชัย	ร้อยเอ็ด	ร้อยเอ็ด	2466
3	วัดโพธิสมภาร	อุดร	อุดรธานี	2467
4	วัดศรีจันทร์	ขอนแก่น	ขอนแก่น	2468
5	วัดสุทธจินดา	นครราชสีมา	นครราชสีมา	2470
6	วัดหลวง	ศรีสะเกษ	ศรีสะเกษ	2472

ที่มา
กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 1, หน้า 527-540.
เทพสิทธิอาจารย์สารณ (2424-2516) ชีวประวัติและปฏิปทาหลวงปู่จันทร์, หน้า 33.
พันธุมภานุชา, หน้า 8-9.
สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า, ประวัติวัดสุทธจินดาโดยสังเขปและคติพจน์, หน้า 1-7.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาพที่ 8 การขยายตัวของวัดธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
 ในระหว่างปี พ.ศ. 2445-2473.

ยุคอื่น... โดยที่วัดธรรมยุตอันเป็นหลักในท้องถิ่นนี้จะช่วยในการขยายสาขาออกไป"²⁰¹ ตัวอย่างของวัดสาขาของวัดธรรมยุตหลักประจำเขตเมืองสำคัญ ๆ ที่ตั้งขึ้นหลังปี พ.ศ. 2470 เช่น วัดหลวงเมืองศรีสะเกษ ที่ก่อตั้งในปี พ.ศ. 2472²⁰² วัดบูรพารามเมืองสุรินทร์ที่ก่อตั้งในปี พ.ศ. 2476²⁰³ เป็นต้น

ปัจจัยส่งเสริมการขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือในระหว่างปี พ.ศ. 2445-2473.

สาเหตุที่ทำให้ธรรมยุติกนิกายสามารถขยายตัวได้อย่างกว้างขวางในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2445-2473 มีปัจจัยที่น่าสนใจอยู่ 3 ประการคือ

1. การลดบทบาทของพระสงฆ์ธรรมยุตในการจัดการศึกษา
2. บทบาทของพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายวิปัสสนากรรมฐาน
3. ความสามารถในการจัดการคณะสงฆ์และการค้าสนาของธรรมยุต

ประการที่ 1 การลดบทบาทของพระสงฆ์ธรรมยุตในการจัดการศึกษา

การออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ในปี พ.ศ. 2445 เป็นพระราชบัญญัติสงฆ์ฉบับแรก โดยได้รวบรวมกฎเกณฑ์ต่าง ๆ เกี่ยวกับการคณะสงฆ์ เพื่อจะสามารถยึดถือและปฏิบัติได้อย่างเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั่วพระราชอาณาจักรเป็นการสร้างกระบวนการบังคับบัญชาคณะสงฆ์ลดล้นกันไปตามลำดับขั้นเพื่อให้สามารถควบคุมคณะสงฆ์ได้อย่างเป็นรูป

²⁰¹ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 78.

²⁰² กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 1, หน้า 552.

²⁰³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 569.

ธรรมมากขึ้น

ในพระราชบัญญัติฉบับนี้ ได้ลดบทบาทของพระสงฆ์ในการจัดการศึกษาตามประกาศการจัดการ
เล่าเรียนในหัวเมืองปี พ.ศ. 2441 เห็นได้ว่าแต่เดิมนั้นผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลนั้นหน้าที่
จะต้องดูแลการคณะสงฆ์ การศาสนา และการศึกษาควบคู่กันไป แต่หลังจากการออก
พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 บทบาทในการศึกษาของเจ้าคณะมณฑล
ถูกยกเลิกไปโดยมีการส่งข้าราชการจากกระทรวงธรรมการมารับหน้าที่แทนจึงเป็นการลดภาระ
ของเจ้าคณะมณฑลลง²⁰⁴ นอกจากนี้ภาระด้านการศึกษายังเป็นภาระทางโลกซึ่งเมื่อภาระนี้ถูกยกเลิก
ไปทำให้พระสงฆ์ที่เคยรับหน้าที่ด้านการศึกษาสามารถปฏิบัติกิจด้านการคณะสงฆ์และการศาสนาซึ่ง
เป็นกิจทางธรรมของพระสงฆ์ได้อย่างเต็มที่

ในปี พ.ศ. 2445 ได้มีการตั้งเจ้าคณะมณฑลแทนตำแหน่งผู้อำนวยการศึกษาในมณฑล²⁰⁵
ในมณฑลต่าง ๆ ทั้งพระราชอาณาจักร ส่วนของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเจียงเหนือ
พระญาณรักขิต (สิริจันโท จันทร) ได้รับตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอีสานแทนตำแหน่งผู้อำนวยการ
ศึกษาในมณฑลนั้นในปี พ.ศ. 2445 ในปีต่อมาท่านก็ลาออกจากตำแหน่งและพระศาสนดิลก
(ติสุโส อ้วน) มารับตำแหน่งแทน พระศาสนดิลก (ติสุโส อ้วน) สมณศักดิ์สูงสุดของท่านคือ
สมเด็จพระมหาวิริวงศ์ติสสเถระ ท่านเกิดในปี พ.ศ. 2410 ในเขตเมืองอุบลราชธานี บิดา
เป็นกรรมการตำแหน่งเมือง อายุได้ 19 ปี บรรพชาเป็นสามเณรที่วัดโนนเขตอำเภวารินทร์ช้ำราบ
แล้วไปแปลงเป็นธรรมยุติกนิกายที่วัดศรีทองและอุปสมบทที่วัดศรีทองในปี พ.ศ. 2430 โดยมีท่าน
เทวธมมี (มีว) เป็นพระอุปัชฌาย์ ท่านเริ่มศึกษาปริยัติธรรมที่วัดศรีทองถึงปี พ.ศ. 2433 หลัง
จากท่านเทวธมมี (มีว) มรณภาพ ท่านเดินทางเข้ากรุงเทพฯ จำพรรษาและศึกษาปริยัติธรรม

²⁰⁴ "หนังสือ เจ้าพระยาวิชิตรวงศวุฒิไกร เสนาบดีกระทรวงธรรมการ"
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 12/8.

²⁰⁵ "ประกาศตั้งพระราชาคณะเจ้าคณะมณฑล," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 19
(ร.ศ. 121) : 296.

ที่วัดนิชัยญาติการามซึ่งตอนนั้น เป็นสาขาหนึ่งของมหาจุฬาราชวิทยาลัย²⁰⁶

ในปี พ.ศ. 2439 พระครูวิจิตรธรรมภาณี(สิริจันทโก จันทร์) กุลชอ พระบรมราชาญาตอกออกไปตั้งการศึกษาที่เมืองอุบลราชธานีได้นำตัวท่านออกไปร่วมงานในครั้งนั้นด้วย ในปี พ.ศ. 2442 พระครูวิจิตรธรรมภาณี(สิริจันทโก จันทร์) เข้ามารับตราตั้งตำแหน่งผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลอีสาน พระศาสนดิลก(ติสโส อ้วน) ร่วมเดินทางเข้ามากรุงเทพฯ และเข้าสอบปริยัติธรรมจนได้เปรียญ 5 ประโยคและได้รับพระราชทานรางวัลจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว²⁰⁷ หลังจากนั้นท่านได้ช่วยงานผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลอีสาน จนกระทั่งพระญาณรักขิต(สิริจันทโก จันทร์) ลาออกจากตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอีสาน ในปี พ.ศ. 2446 พระศาสนดิลก(ติสโส อ้วน) ได้รับตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอีสานแทน โดยได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ในปี พ.ศ. 2447²⁰⁸

นอกจากนี้หน้าที่ของเจ้าคณะมณฑลตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ทางด้านการคณะและการศาสนานั้นเป็นการดำเนินการในรูปแบบเดียวกับ การดำเนินการคณะและการศาสนาในช่วงการจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองในปี พ.ศ. 2441-2445 เนื่องจากการร่างพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 นำพื้นฐานของการจัดการ คณะและการศาสนาที่กรมหมื่นนริศรญาณวโรรสนำมาใช้ในช่วงการจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองมา

²⁰⁶ สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ ติสโสเถระ, นิพนธ์ต่างเรื่อง (จอมพลสฤษดิ์-วิจิตรวาทะ ทัศนะวิสต์ พิมพ์เมื่อถวายเป็นสักการะในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระคุณสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ ณ เมรุวัดพระศรีมหาธาตุ วันที่ 12 พฤษภาคม พ.ศ. 2499) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สลากกินแบ่งรัฐบาล, 2499), หน้า (2)-(5).

²⁰⁷ พระศีลวรคุณ ภทราวุโธ, "นายอินดี," ใน อ่านสมเด็จ, หน้า 31-33.

²⁰⁸ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 58.

เป็นแบบอย่าง นอกจากนี้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสยังมีส่วนในการตรวจสอบและแก้ไขพระราชบัญญัติฉบับนี้ด้วย²⁰⁹

นอกจากนี้การที่เจ้าคณะมณฑลต้องดำเนินการตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลอีสานได้ดำเนินการไว้แล้วตั้งแต่ช่วงปี พ.ศ. 2442-2445 เช่น การจัดการปกครองคณะสงฆ์โดยแบ่งออกเป็นคณะแขวง คณะเมือง การตั้งพระครูรับสมณศักดิ์แบบส่วนกลางเพื่อช่วยการปกครองคณะสงฆ์ หรือการจัดทำทะเบียนวัด เป็นต้น ในการดำเนินการต่าง ๆ เหล่านี้ พระศาสนดิลก(ติสฺโส อ้วน) เคยได้ทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลอีสานในช่วงปี พ.ศ. 2442-2445 ด้วยแล้ว²¹⁰ เมื่อพระศาสนดิลก(ติสฺโส อ้วน) เข้ารับหน้าที่เจ้าคณะมณฑลจึงเพียงแต่มาสานต่องานเก่าของงานที่เคยปฏิบัติมาก่อนในฐานะผู้ช่วยของผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลอีสาน เห็นได้ว่าการดำเนินงานด้านการคณะสงฆ์ของพระศาสนดิลก(ติสฺโส อ้วน) จะเป็นการประกาศเน้นให้พระสงฆ์และวัดในมณฑลอีสานได้ทบทวนงานที่พระสงฆ์และวัดต่าง ๆ ต้องปฏิบัติตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 เช่นการเน้นให้มีการทบทวนการจัดส่งบัญชีวัดประจำปี การเน้นให้เข้าใจการแบ่งหมวด แขวง ของคณะสงฆ์ในมณฑล²¹¹ เป็นต้น ตั้งแต่หลังปี พ.ศ. 2445 งานของพระสงฆ์จึงลดลงและสำหรับธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งรับผิดชอบการคณะสงฆ์และการศาสนาในมณฑลอีสานจึงมีการระน้อยลง นอกจากนี้ยังมีสิทธิพิเศษในการปกครองตนเองจึงสามารถดำเนินการขยายตัวของคณะสงฆ์ธรรมยุตได้ดีขึ้น ตัวอย่างที่สามารถเห็นได้ถึงการที่

²⁰⁹ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ สมเด็จพระวันรัต และสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้าดำรงราชานุภาพ, สามสมเด็จ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เคล็ดไทย, 2523), หน้า 38.

²¹⁰ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 58.

²¹¹ "รายงานการจัดการคณะ การศึกษาและการศาสนา ร.ศ. 124"

พระสงฆ์ธรรมยุตได้ออกมาดำเนินกิจการตั้งวัดธรรมยุตในช่วงนี้ คือ การเปลี่ยนแปลงวัดโพธิสมภารณ์ที่เมืองอุตรธานีจากวัดมหานิกายเป็นวัดธรรมยุตในปี พ.ศ. 2467 ผู้ที่เป็นหลักในการดำเนินการนี้คือ พระเทพเมธี(ติสุโส อ้วน)²¹² เจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานี โดยมีการประสานงานกับคณะสงฆ์ธรรมยุตในส่วนกลาง คณะสงฆ์ธรรมยุตในมณฑลอุตรธานีและได้กราบบังคมทูลพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหลวงชินวราลริวิวัฒน์สมเด็จพระสังฆราช²¹³ โดยมีจุดประสงค์ให้วัดโพธิสมภารณ์เป็นศูนย์กลางของคณะสงฆ์ธรรมยุตในมณฑลอุตรธานีต่อไป

การดำเนินการเปลี่ยนแปลงวัดโพธิสมภารณ์มาเป็นวัดธรรมยุตนั้นนอกจากได้พระเทพเมธี(ติสุโส อ้วน) เจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานีเป็นแรงสำคัญในการดำเนินการแล้ว ยังได้รับความร่วมมือจากพระสงฆ์ธรรมยุตรูปอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น พระศาสนดิลก(ชิตเสโน เสน) เจ้าคณะมณฑลร้อยเอ็ด, พระครูคุณสารศีลสัมปณี(เขมโย จันทร์) เจ้าคณะแขวงเมืองนครพนม²¹⁴ เป็นต้น ซึ่งเห็นได้ว่าบรรดาพระสงฆ์ธรรมยุตที่มีหน้าที่ในด้านการคณะสงฆ์และการศาสนาได้เริ่มก่อตั้งวัดธรรมยุตขึ้นซึ่งไม่ได้พบการดำเนินการก่อตั้งวัดธรรมยุตโดยพระสงฆ์ธรรมยุตกลุ่มนี้ในช่วงก่อนหน้านี้นัก่อน

ประการที่ 2 บทบาทของพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายวิปัสสนากรรมฐาน

กลุ่มพระสงฆ์ธรรมยุตที่ใส่ใจในด้านวิปัสสนากรรมฐานนี้มีพระเสาร์(กนตลีโล เสาร์), พระหนู(พระปัญญาพิศาลเถร ฐิติปัญโญ หนู) เป็นผู้นำ พระเสาร์และพระหนูเปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมยุตในช่วงปี พ.ศ. 2434²¹⁵ หลังจากนั้นก็ได้ศึกษาปริยัติธรรมอยู่ที่วัดศรีทองระยะหนึ่งจนในราวปี พ.ศ. 2445 พระเสาร์และพระหนูได้ออกเดินชุดงค์กรรมฐานโดยเดินทางจากเมืองอุบลราชธานีไปทางเมืองนครพนม²¹⁶ แม้ว่าการออกชุดงค์กรรมฐานเป็นส่วนหนึ่งของวัตรปฏิบัติของ

²¹² พันธุลาภิรัชชา, หน้า 7.

²¹³ เรื่องเดียวกัน.

²¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 8-9.

²¹⁵ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุปฏิหาราม, หน้า 46.

²¹⁶ เทพสิทธาจารย์ขานสรณ์(2424-2516) ชีวประวัติและปฏิปทาหลวงปู่จันทร์,

คณะสงฆ์ในพุทธศาสนามาตั้งแต่สมัยพุทธกาล²¹⁷ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือก็เคยปรากฏพระสงฆ์ที่
ออกเดินธุดงค์อยู่เสมอก็ตาม หรือแม้แต่พระสงฆ์ธรรมยุตในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเคยออกธุดงค์ไป
ในบางท้องที่ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น ปี พ.ศ. 2439 พระอุบาลีคุณูปมาจารย์
(สิริจันทิโก จันทร์) ออกไปธุดงค์ในเขตมณฑลนครราชสีมา²¹⁸ แต่การออกธุดงค์ของ
พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ในช่วงปี พ.ศ. 2439 มีจุดมุ่งหมายเพื่อหาความสงบวิเวกไม่ปรากฏว่า
ท่านได้พยายามที่จะเผยแพร่คติของธรรมยุติกนิกาย ท่านปิดบังแม้แต่การที่ท่านเป็นพระสงฆ์ที่
ทรงสมณศักดิ์ชั้นพระราชาคณะด้วยซ้ำ²¹⁹ การออกธุดงค์กรรมฐานของพระเสาร์และพระหนูในปี
พ.ศ. 2445 จึงน่าที่จะเป็นภารกิจที่ได้ออกธุดงค์ในนามของคณะธรรมยุตครั้งแรกของท่านเพราะ
เป็นช่วงหลังจากที่พระเสาร์และพระหนูเปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมยุตได้ไม่นาน ยังปรากฏว่า
การออกธุดงค์ของพระสงฆ์ธรรมยุตจากเมืองอุบลราชธานีไปเมืองนครพนมในปี พ.ศ. 2445
นั้น เป็นครั้งแรกที่มีพระสงฆ์ธรรมยุตไปถึงเมืองนั้น²²⁰ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่าย
วิปัสสนากรรมฐานสายพระเสาร์นี้ได้เริ่มออกธุดงค์ไปในส่วนต่าง ๆ ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือใน
ช่วงปี พ.ศ. 2445 และที่สำคัญคือท่านได้ทำการเผยแพร่คติของธรรมยุติกนิกายออกไปยังท้องถิ่น
ต่าง ๆ ที่ท่านเดินทางผ่าน แม้ว่าจุดมุ่งหมายพื้นฐานของการออกธุดงค์ก็เพื่อหาความสงบวิเวกก็
ตาม เมื่อถึงเขตชุมชนกลุ่มพระสงฆ์ธรรมยุตก็ได้แสดงธรรมแก่ประชาชนทั่วไป การแสดงธรรม
นี้มีกิตติศัพท์เลื่องลือไปในหมู่พระสงฆ์ เช่น ตัวอย่างกรณีพระหลุย (จันทสาโร หลุย) ท่านตัด
สิ้นใจเปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมยุติกนิกายในปี พ.ศ. 2468 เนื่องจากได้ยืหนักติศัพท์ความน่า
เลื่อมใสศรัทธาของพระอาจารย์มีชื่อทางธุดงค์กรรมฐานที่มาจากเมืองอุบลราชธานี²²¹ หรือ

²¹⁷ พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, "ว่าด้วยประเพณีบวชในพระพุทธศาสนา,"
ใน พระนิพนธ์บางเรื่อง (พิมพ์ในงานฉลองพระชันษาครบ 84 วันที่ 7 พฤศจิกายน พ.ศ. 2512)
(กรุงเทพฯ มหานคร : โรงพิมพ์ศิรินทรา, 2512), หน้า 12.

²¹⁸ ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอดีตประวัติ (พระอุบาลีคุณูปมาจารย์)
พร้อมด้วยภาพและคำกลอนภาษาอีสาน, หน้า 14.

²¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 18-19.

²²⁰ เทพสิทธาจารย์ยานุสรม (2424-2516) ชีวประวัติและปฏิปทาหลวงปู่จันทร์,

หน้า 19.

²²¹ จันทสาโรบูชา, หน้า 17-18.

พระสี (พระสุกษิธรรมรังสีคัมภีร์เมธาจารย์ ธรรมชโร ลี) หลังจากทำนอุปสมบทเป็นพระสงฆ์ มหาิกายที่เมืองสระบุรีในปี พ.ศ. 2469 ในปี พ.ศ. 2470 ทำนพบพระกรรมฐานองค์หนึ่ง กำลึงเทศน์กรูสึกเลื่อมใสในโวหารของธรรม เมื่อต่อมาารู้วาคือพระบทลูกศิษย์พระมันจากเมือง อุบลราชธานี พระสีจึงเดินทางไปเมืองอุบลราชธานีเพื่อเปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมยุติกิกาย²²² นอกจากการออกชุดงค์ของพระสงฆ์ธรรมยุตนี้จะสามารถแพร่คติธรรมชุดออกไปได้แล้ว ยังปรากฏวาค พระสงฆ์ธรรมยุตที่ออกชุดงค์ได้ทำการคัดเลือกพระสงฆ์สามเณรหรือฆราวาสที่เห็นว่าเหมาะสม และต้องการบรรพชาอุปสมบทในธรรมยุติกิกาย เช่น เมื่อพระเสาร์และพระหนูชุดงค์ไปถึงเมือง นครพนมในปี พ.ศ. 2445 ได้ทำการคัดเลือกพระสงฆ์และสามเณรจำนวน 5 รูปเดินทางติดตาม ทำนกลับเมืองอุบลราชธานีเพื่อเปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมยุติกิกายโดยเลือก "ผู้เฉลียวฉลาด มีความประพฤติดี มีความพอใจ และสมัครใจที่จะรับการทำนทัตติกรรมชุดติเป็นภิกษุสามเณร ธรรมยุติกิกาย"²²³ หรือในการออกชุดงค์ของพระมัน(ภุริทัตโต มัน) ในปี พ.ศ. 2462 ได้ สร้างความศรัทธาต่อพระสงฆ์มหาิกายให้ใฝ่ใจในการปฏิบัติชุดงค์กรรมฐานให้มาเปลี่ยนแปลงลัทธิ เป็นธรรมชุดจำนวนมาก เช่น พระฝั้น(อาจาโร ฝั้น) ได้พบพระมันและเลื่อมใสศรัทธาใน วัตรปฏิบัติและการสั่งสอนจึงปวารณาตัวเป็นศิษย์และเปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมชุดในเวลาต่อมา²²⁴ การออกชุดงค์ของพระสงฆ์ธรรมชุดที่มีผู้นำสำคัญ เช่น พระเสาร์(กนตสีโล เสาร์) พระหนู (ฐิติบัญญัติ หนู) พระมัน(ภุริทัตโต มัน) ที่เริ่มหลังปี พ.ศ. 2445 นี้ จึงไม่เพียงแต่เป็น การแพร่คติธรรมชุดิกายออกสู่ประชาชนตามท้องถิ่นต่าง ๆ โดยตรงเท่านั้นยังสามารถออกไป คัดเลือกผู้ทีคณะสงฆ์ธรรมชุดเห็นว่ามีความเหมาะสมเข้ามาอุปสมบทในธรรมชุดิกายได้เป็นอย่างดี เมื่อพระสงฆ์เหล่านี้ได้ศึกษาเล่าเรียนตามมาตรฐานของธรรมชุดไปได้ระยะเวลาหนึ่งแล้วก็ จะได้เดินทางกลับไปเผยแพร่วคติของธรรมชุดในท้องถิ่นของตนต่อไป เช่น กรณี พระจันทร์

²²² อนุสรณ์ชุดตั้งคเจดีย์ของพระสุกษิธรรมรังสีคัมภีร์เมธาจารย์ (พระอาจารย์สี ธรรมชโร) (พิมพ์แจกในงานเสด็จพระราชดำเนิตรงบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ณ วัดอโศการาม จังหวัดสมุทรปราการ วันที่ 4 มิถุนายน พ.ศ. 2509) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2509), หน้า 1-2.

²²³ เทพสิกขาจารย์ยานุสรณ์ (2424-2516) ที่วประวัติและปฏิปทาหลวงปู่จันทร์, หน้า 20.

²²⁴ อนุสรณ์งานศพพระอาจารย์ฝั้น อาจารย์เถระ, หน้า 374-376.

(พระเทพสิทธิอาจารย์ เขมियो จันทร) ท่านได้เดินทางร่วมกับคณะของพระเจ้าสร้อยและพระหนู กลับไปเมืองอุบลราชธานีในปี พ.ศ. 2445 ได้ศึกษาปริยัติธรรมอยู่ที่วัดสุปัฏนารามที่ เมืองอุบลราชธานีจนถึงปี พ.ศ. 2449 ท่านได้เดินทางกลับเมืองนครพนมและได้ตั้ง วัดศรีเทพประดิษฐารามขึ้นที่เมืองนครพนมอันเป็นญาติอาเนาของท่านซึ่งเป็นวัดธรรมยุตแห่งแรกที่ เมืองนครพนม²²⁵ นอกจากนี้มีพระสงฆ์และฆราวาสที่ได้เลื่อมใสในการสั่งสอนและการปฏิบัติเข้ามา ขอเป็นศิษย์และอุปสมบทในธรรมยุติกนิกายจำนวนมาก เช่น พระสิงห์ (ขันตยาโคโม สิงห์) พระปิ่น (ปัญญาพล ปิ่น), พระเทศก์ (เทศรังสี เทศก์)²²⁶ เป็นต้น ชื่อเสียงของคณะธรรมยุต ได้เผยแพร่ออกไปอย่างรวดเร็วโดยผ่านทางพระสงฆ์ธรรมยุตที่ออกธุดงค์ไปตามส่วนต่าง ๆ ของ เขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งบางครั้งข้ามเขตไปส่วนอื่น ๆ ของประเทศไทยและประเทศใกล้เคียง เช่น พม่า และ ลาว²²⁷ จนมีพระสงฆ์ธรรมยุตบางกลุ่มเรียกชื่อเฉพาะว่าเป็นพระสงฆ์ ฝ่ายธรรมยุตกรรมฐาน²²⁸

นอกจากพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายวิปัสสนากรรมฐานสามารถแพร่คติของธรรมยุตออกไป ได้อย่างกว้างขวางจนมีพระสงฆ์ธรรมยุตที่มีชื่อเสียงในด้านวิปัสสนากรรมฐานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

²²⁵ เทพสิทธิอาจารย์ชานุกรณ์ (2424-2516) ชีวประวัติและปฏิปทาหลวงปู่จันทร์,

หน้า 33.

²²⁶ บัว ญาณสัมปันโน, ประวัติท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ,

(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2514), หน้า 37-39.

²²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 85.

²²⁸ จวน กุลเชฏโฐ, ชีวประวัติปฏิปทาและธรรมเทศนา

(วัดเจติยาศรีวิหารจัดพิมพ์ถวายเป็นอนุสรณ์ในวโรกาสเสด็จพระราชทานเพลิง

พระอาจารย์จวน กุลเชฏโฐ ณ วัดเจติยาศรีวิหาร(ภูอก) อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย

วันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2524) (กรุงเทพมหานคร : ป.สัมพันธพานิชย์, 2524), หน้า 14.

เป็นจำนวนมาก เช่น พระมัน(ภริทัตโต มัน)²²⁹, พระมัน(อาจาโร มัน)²³⁰, พระเทสก์ (เทสรังสี เทสก์)²³¹, พระจุม(เพญฺโโล จุม)²³², พระหลุย(จันทสาโร หลุย)²³³ เป็นต้น นอกจากนี้พระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายวิปัสสนากรรมฐานช่วยในการดำเนินการก่อตั้งวัดธรรมยุติกนิกายขึ้น ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตัวอย่างคือการเปลี่ยนแปลงวัดศรีจันทร์ที่เมืองขอนแก่นจากวัดมหานิกาย มาเป็นวัดธรรมยุตในปี พ.ศ. 2468²³⁴ เนื่องจากพระมัน(ภริทัตโต มัน) ได้ตั้งคํายัง วัดศรีจันทร์เผยแพร่คติของธรรมยุตจนพระสงฆ์ในวัดนี้เลื่อมใสและขอเปลี่ยนแปลงลัทธิมาเป็นธรรมยุต ทั้งวัด²³⁵ พระมัน(ภริทัตโต มัน) จึงได้อาราธนาพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายวิปัสสนากรรมฐานที่เป็นพระ อุปัชฌาย์ คือ พระสิงห์(ชันทยาคโม สิงห์) และ พระปิ่น(ปัญญาวโล ปิ่น) กระทำอุทิศกรรม

²²⁹ บัว ญาณสัมบันโน, ประวัติท่านพระอาจารย์มัน ภริทัตตเถระ, หน้า 1-2.

²³⁰ อนุสรณ์งานศพพระอาจารย์มัน อาจารย์เถระ, หน้า 370-374.

²³¹ พระนิโรธรังสีคัมภีร์ปัญญาจารย์(เทสก์ เทสรังสี), อัตตโนประวัติพระนิโรธรังสี คัมภีร์ปัญญาจารย์(เทสก์ เทสรังสี) ประวัติวัดอรัญญวาสีและประวัติวัดหินหมากเป้ง (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานฉลองชณมาศครบ 7 รอบ พระนิโรธรังสีคัมภีร์ปัญญาจารย์ วันเสาร์ที่ 26 เมษายน พ.ศ. 2529) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2529), หน้า 1-5.

²³² เพญฺโလာภิชฺชา (คณะศิษยานุศิษย์อุทิศบูชาคุณานุคุณในงานพระราชทานเพลิงศพ พระธรรมเจดีย์(เพญฺโโล จุม) ณ เมรุวัดโพธิ์สมภารณ์ จังหวัดอุดรธานี พ.ศ. 2506) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ประเสริฐธรรมาภิจ, 2506), หน้า 1-8.

²³³ จันทสาโรภิชฺชา (พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพพระอาจารย์หลุย จันทสาโร ณ เมรุ วัดพระศรีมหาธาตุวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร วันที่ 7 เมษายน พ.ศ. 2533) (กรุงเทพมหานคร : ป.สัมพันธ์พาณิชย์, 2533), หน้า 17-18.

²³⁴ อนุสรณ์งานศพพระอาจารย์มัน อาจารย์เถระ, หน้า 386.

²³⁵ สัมภาษณ์พระครูบุญเพ็ง(ธรรมโก), เจ้าอาวาสวัดศรีจันทร์ จังหวัดขอนแก่น, 2 เมษายน 2532.

ให้²³⁶ และได้รับความช่วยเหลือจากพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายวิปัสสนากรรมฐานรูปอื่น ๆ เช่น พระฝั้น(อาจาโร ฝั้น) ได้มาช่วยตัดเย็บสะบงจีวรให้กับพระสงฆ์วัดศรีจันทร์นี้ด้วย²³⁷ จึงเห็นได้ว่าบรรดาพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายวิปัสสนากรรมฐานเริ่มที่จะดำเนินการจัดตั้งวัดธรรมยุตขึ้นด้วยซึ่งกล่าวได้ว่า วัดศรีจันทร์นับเป็นวัดแรกที่พระสงฆ์ธรรมยุตกลุ่มนี้ได้เป็นหลักในการดำเนินการก่อตั้งขึ้นมา

ประการที่ 3 ความสามารถในการจัดการคณะสงฆ์และการศาสนาของธรรมยุต

ธรรมยุติกนิกายได้กล่าวว่านิกายตนเป็นคณะสงฆ์ที่มีความสามารถกว่าคณะสงฆ์อื่น ๆ และยังกล่าวว่าพระสงฆ์ที่มีความสามารถมักบวชในธรรมยุติกาย²³⁸ กระบวนการในการจัดการศึกษาของพระสงฆ์ธรรมยุตตั้งอยู่บนพื้นฐานของแนวคิดที่ว่าคณะสงฆ์เดิมมีความบกพร่องและมีการเจ็บป่วยเปลี่ยนแปลงปลอมอื่น ๆ อยู่ในคำสอนของพระพุทธเจ้า เพื่อที่จะได้เข้าใจพุทธธรรมที่แท้จริงจึงต้องใช้การศึกษาโดยมีปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาจึงส่งผลให้การศึกษาปรีชาธรรมตามแนวทางของธรรมยุตเน้นให้ผู้เรียนสามารถเข้าใจหลักธรรมให้ได้ด้วยตนเอง เพื่อที่สามารถนำไปสู่ความบริสุทธิ์ถูกต้องตามหลักการของพุทธศาสนาแบบเถรวาท²³⁹

กระบวนการในการศึกษาปรีชาธรรมของธรรมยุตจึงสร้างให้พระสงฆ์ที่ศึกษารู้จักใช้ปัญญาพิจารณาเหตุผลซึ่งนับว่าก้าวหน้ามากสำหรับการศึกษาทั่วไป และนอกจากนี้ยังได้มีการส่งเสริมความรู้ด้านอื่น ๆ ควบคู่ไปด้วย เช่น การเรียนเลข²⁴⁰

²³⁶ อนุสรณ์งานศพพระอาจารย์ฝั้น อาจาโรเถระ, หน้า 386-387.

²³⁷ เรื่องเดียวกัน.

²³⁸ แถล่งการันต์คณะสงฆ์ เล่ม 1 (2456), หน้า 187.

²³⁹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ว่าด้วยการในพระพุทธรูปศาสนา," ใน ประชุมพระราชบัญญัติภาษาไทยในรัชกาลที่ 4 ภาค 1, หน้า 21.

²⁴⁰ ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, หน้า 54-57.

ภาษาอังกฤษ²⁴¹ เป็นต้น ซึ่งทำให้เห็นได้ว่าการสอนของวัดธรรมยุตเป็นการศึกษาที่ก้าวหน้าและสอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงของสังคมในสมัยนั้น พระสังฆธรรมยุตจะได้รับการยอมรับในความสามารถมากกว่าพระสงฆ์มหานิกาย เช่น ในการจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองในปี พ.ศ. 2441 พระสังฆธรรมยุตรับหน้าที่ในการดำเนินการจัดการเล่าเรียนครั้งนั้นเป็นหลัก เมื่อออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ในปี พ.ศ. 2445 พระสังฆธรรมยุตยังคงมีบทบาทมากเช่นเดิม โดยได้รับการอธิบายจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสว่า เพราะพระสังฆธรรมยุตรู้พระธรรมวินัย ได้ดีกว่า²⁴²

สำหรับธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือหลังจากก่อตั้งนิกายขึ้นที่เมืองอุบลราชธานี ในปี พ.ศ. 2394 ธรรมยุตเริ่มบทบาทภายในคณะของตนก่อน คือ การจัดการศึกษาปริยัติธรรมและส่งพระสังฆธรรมยุตมาศึกษาปริยัติธรรมต่อในกรุงเทพฯ²⁴³ นอกจากนี้ยังได้มีการสอนเลขและภาษาไทยให้พระสงฆ์สามเณรธรรมยุตด้วย²⁴⁴ เมื่อถึงปี พ.ศ. 2442 มีการจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองขึ้นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในเขตมณฑลอีสานและมณฑลนครราชสีมา²⁴⁵ ซึ่งในเขตมณฑลอีสานดำเนินการโดยพระสังฆธรรมยุตและในมณฑลนครราชสีมาดำเนินการโดยพระสงฆ์มหานิกาย เมื่อพิจารณาจากตัวเลขแล้วเห็นได้ว่าการจัดการเล่าเรียนในมณฑลอีสานของพระสังฆธรรมยุตสามารถที่จะขยายตัวได้มากกว่าการจัดการเล่าเรียนในมณฑลนครราชสีมาของพระสงฆ์มหานิกาย สถิติในปี พ.ศ. 2442 ในมณฑลอีสานมีจำนวนนักเรียนมากกว่ามณฑล

²⁴¹ วชิรญาณวงศ์เทศนา (คณะธรรมยุตพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในการพระเมรุพระศพสมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 26 เมษายน พ.ศ. 2503) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2503), หน้า (9).

²⁴² "แถลงการณ์คณะสงฆ์ก่อนหน้าพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121." ใน แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 2 (พ.ศ. 2457), หน้า 35-36.

²⁴³ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 22.

²⁴⁴ ประวัติพระเทพวรคุณและผลงานของท่านกับอดีตประวัตติ (พระอุบาลีคุณูปมาจารย์) พร้อมด้วยภาพและคำกลอนภาษาอีสาน, หน้า 5.

²⁴⁵ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส การศึกษา, หน้า 27-29.

นครราชสีมาเกือบ 20 เท่าและมีครูผู้สอนมากกว่า 16 เท่า²⁴⁶

นอกจากนี้การดำเนินงานของธรรมยุตยังมีประสิทธิภาพสูงกว่าเห็นได้ว่าในปี พ.ศ. 2443 ผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลอีสานสามารถอธิบายถึงปัญหาของประชาชนในมณฑลอีสานที่เกิดขึ้นจากการจัดการเล่าเรียนในรายงานที่ส่งมายังกรุงเทพฯ²⁴⁷ ในขณะที่ผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลนครราชสีมายังคงดำเนินการจัดการควบคุมความประพฤติของพระสงฆ์ในมณฑลของท่านและยังไม่สามารถดำเนินการคัดเลือกเจ้าคณะแขวงเจ้าคณะเมืองเพื่อช่วยในการจัดการเล่าเรียนจนกระทั่งปี พ.ศ. 2444²⁴⁸ ในขณะที่ในมณฑลอีสานได้ดำเนินการแต่งตั้งเจ้าคณะแขวงเจ้าคณะเมืองเสร็จเรียบร้อยตั้งแต่ปี พ.ศ. 2443²⁴⁹

ในปี พ.ศ. 2454 ได้มีการจัดการศึกษานักธรรมเพื่อกำหนดองค์ความรู้ของสามเณรในการได้รับการยกเว้นการเกณฑ์ทหารของสามเณร²⁵⁰ ปี พ.ศ. 2457 เริ่มการจัดการสอบความรู้นักธรรมในมณฑลนครราชสีมา²⁵¹ ปี พ.ศ. 2458 จัดการสอบในมณฑลอุบลราชธานี²⁵²

²⁴⁶"รายงานการจัดการคณะ การศาสนา และการศึกษา ร.ศ. 118"

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 12/10.

²⁴⁷"รายงานการจัดการคณะ การศาสนา และการศึกษามณฑลอีสาน ร.ศ. 119"

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 12/58.

²⁴⁸"รายงานการจัดการคณะสงฆ์ในมณฑลนครราชสีมา ร.ศ. 120"

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 12/32.

²⁴⁹"รายงานการจัดการพระศาสนาและการศึกษาในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือของพระญาณรักขิต" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 12/18.

²⁵⁰"คำชี้แจงแก่เถรสมาคมเรื่องกำหนดองค์สามเณรรู้ธรรม," ใน แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 1 (พ.ศ. 2456), หน้า 121-128.

²⁵¹"รายงานการสอบความรู้องค์นักธรรมในหัวเมือง พ.ศ. 2457," ใน แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 3 (พ.ศ. 2458), หน้า 335-338.

²⁵²"รายงานการสอบความรู้องค์นักธรรมในต่างจังหวัด พ.ศ. 2458," ใน แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 4 (พ.ศ. 2459), หน้า 189-192.

ตารางที่ 5 จำนวนนักธรรมมณฑลอุบลราชธานีและมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. 2461

มณฑล	เข้าสอบ	สอบได้	สอบตก	สอบได้ร้อยละ
อุบลราชธานี	230	125	105	54.3
นครราชสีมา	38	14	24	36.8

ที่มา

"รายงานจำนวนนักธรรมมณฑลอุบลราชธานีและมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. 2461,"
ใน แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 7 (พ.ศ. 2462), หน้า 15.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 6 จำนวนนักเรียนมณฑลอุบลราชธานี มณฑลร้อยเอ็ดและมณฑลนครราชสีมา

พ.ศ. 2462

มณฑล	เข้าสอบ	สอบได้	สอบตก	สอบได้ร้อยละ
อุบลราชธานี	316	155	161	47.9
ร้อยเอ็ด	30	21	9	70
นครราชสีมา	48	22	26	45.8

ที่มา

"รายงานจำนวนนักเรียนมณฑลอุบลราชธานี มณฑลร้อยเอ็ดและมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. 2462," ใน แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 8 (พ.ศ. 2463), หน้า 14-15.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ในปี พ.ศ. 2462 จัดการสอบในมณฑลร้อยเอ็ด²⁵³ ในปี พ.ศ. 2464 จัดการสอบในมณฑลอุดรธานี²⁵⁴ พระสงฆ์ธรรมยุตเป็นผู้ดำเนินการจัดสอนความรู้นักธรรมในมณฑลอุดรราชธานีและร้อยเอ็ด ส่วนมณฑลนครราชสีมาพระสงฆ์มหาเถรปฏิบัติเป็นผู้ดำเนินการจัดสอน เมื่อเปรียบเทียบตัวเลขปริมาณผู้เข้าสอบและสอบได้ในมณฑลอุดรราชธานีและมณฑลนครราชสีมาในปี พ.ศ. 2461 ปรากฏว่า

มณฑลอุดรราชธานีมีผู้เข้าสอบ 230 รูป สอบได้ 125 รูป

มณฑลนครราชสีมามีผู้เข้าสอบ 38 รูป สอบได้ 14 รูป²⁵⁵

เมื่อเปรียบเทียบด้านปริมาณเห็นได้ว่ามณฑลอุดรราชธานีมีผู้เข้าสอบและสอบได้มากกว่ามณฑลนครราชสีมา มีผู้เข้าสอบในมณฑลอุดรราชธานีมากกว่ามณฑลนครราชสีมาประมาณ 6 เท่า และมีผู้สอบได้มากกว่าประมาณ 9 เท่า และเทียบเป็นร้อยละในมณฑลนครราชสีมาผู้สอบได้ร้อยละ 36.8 ในมณฑลอุดรราชธานีมีผู้สอบได้ร้อยละ 54.3 และเมื่อนำผลการสอบนักธรรมในปี พ.ศ. 2462 ซึ่งได้เริ่มการสอบในมณฑลร้อยเอ็ดอีกแห่งปรากฏว่า

มณฑลอุดรราชธานีมีผู้เข้าสอบ 316 รูปสอบได้ 155 รูป

มณฑลร้อยเอ็ดมีผู้เข้าสอบ 30 รูปสอบได้ 21 รูป

มณฑลนครราชสีมามีผู้เข้าสอบ 48 รูปสอบได้ 22 รูป²⁵⁶

เมื่อเปรียบเทียบด้านปริมาณเห็นได้ว่ามณฑลอุดรราชธานีมีผู้เข้าสอบและสอบได้มากที่สุด โดยผู้เข้าสอบในมณฑลอุดรราชธานีมากกว่ามณฑลร้อยเอ็ดประมาณ 10 เท่า และมากกว่ามณฑลนครราชสีมาประมาณ 6 เท่า ผู้สอบได้ในมณฑลอุดรราชธานีมีผู้สอบได้มากกว่ามณฑลร้อยเอ็ดประมาณ 8 เท่าและมากกว่ามณฑลนครราชสีมาประมาณ 7 เท่า เมื่อเปรียบเทียบเป็นร้อยละใน

²⁵³ "รายงานสอบประโยคนักธรรมตรีในสนามนอกกรุง พ.ศ. 2462," ใน แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 8 (พ.ศ. 2463), หน้า 1-6.

²⁵⁴ "รายงานสอบประโยคนักธรรมตรีในสนามนอกกรุง พ.ศ. 2464," ใน แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 10 (พ.ศ. 2465), หน้า 234-235.

²⁵⁵ "รายงานจำนวนนักธรรมมณฑลอุดรราชธานีและมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. 2461," ใน แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 7 (พ.ศ. 2462), หน้า 14-15.

²⁵⁶ "จำนวนนักธรรมมณฑลอุดรราชธานี มณฑลร้อยเอ็ดและมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. 2462," ใน แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 8 (พ.ศ. 2463), หน้า 14-15.

มณฑลอุบลราชธานีมีผู้สอบได้ร้อยละ 47.9 ในมณฑลร้อยเอ็ดมีผู้สอบได้ร้อยละ 70 และในมณฑลนครราชสีมาที่มีผู้สอบได้ร้อยละ 45.8

เมื่อนำตัวเลขของผู้เข้าสอบและผู้สอบได้ในมณฑลอุบลราชธานีซึ่งเป็นเขตที่พระสงฆ์ธรรมยุตดำเนินการสอนความรู้ในอักษรเปรียบเทียบกับมณฑลนครราชสีมาซึ่งเป็นเขตที่พระสงฆ์มหานิกายดำเนินการสอนใน มณฑลอุบลราชธานีจะมีผู้เข้าสอบและสอบได้มากกว่ารวมทั้งเพิ่มปริมาณขึ้น โดยในปี พ.ศ. 2461 มณฑลอุบลราชธานีมีผู้เข้าสอบ 230 รูป ในปี พ.ศ. 2462 เพิ่มขึ้นเป็น 316 รูป ส่วนในมณฑลนครราชสีมาที่มีผู้เข้าสอบในปี พ.ศ. 2461 30 รูป และในปี พ.ศ. 2462 เพิ่มขึ้นเป็น 48 รูป แม้ว่าจำนวนผู้สอบได้ในมณฑลอุบลราชธานีมีมากกว่าจำนวนผู้สอบได้ในมณฑลนครราชสีมาทั้งในปี พ.ศ. 2461 และ 2462 แต่ในปี พ.ศ. 2461 เมื่อคิดเป็นร้อยละมณฑลอุบลราชธานีสอบได้ร้อยละ 54.3 ในปี พ.ศ. 2462 สอบได้คิดเป็นร้อยละ 47.9 ซึ่งหมายความว่าปริมาณผู้สอบได้คิดเป็นร้อยละลดลง ขณะที่มณฑลนครราชสีมาที่มีผู้สอบได้ในปี พ.ศ. 2461 คิดเป็นร้อยละ 36.8 และสอบได้ในปี พ.ศ. 2462 เพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 45.8 แต่เมื่อมองภาพรวมทั้งหมดก็กล่าวได้ว่าน้อยกว่ามณฑลอุบลราชธานีรวมทั้งเมื่อนำข้อมูลของมณฑลร้อยเอ็ดซึ่งเป็นกิจการดำเนินการสอนหลักธรรมของพระสงฆ์ธรรมยุตเช่นกัน กล่าวได้ว่าผู้เข้าสอบในมณฑลร้อยเอ็ดในปี พ.ศ. 2462 มีผู้สอบได้ถึงร้อยละ 70 ดังนั้นการสอนอักษรธรรมในช่วงปี พ.ศ. 2457 ในมณฑลนครราชสีมา, อุบลราชธานี หรือในการจัดการแล้วเรียนในมณฑลนครราชสีมา, อีสาน ในปี พ.ศ. 2441 เป็นผลงานที่นับว่าช่วยชี้ให้เห็นความสามารถในการดำเนินการศึกษาของพระสงฆ์ธรรมยุตที่มีความสามารถมากกว่าพระสงฆ์มหานิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

สำหรับการดำเนินการจัดการคณะสงฆ์ของธรรมยุตในมณฑลอีสานเห็นได้จากการดำเนินการของพระศาสนดิลก(ติสฺโส อ้วน) ซึ่งรับตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอีสานในช่วงปี พ.ศ. 2446-2455 พระศาสนดิลก(ติสฺโส อ้วน) ได้อธิบายถึงวิธีการจัดการคณะสงฆ์ในมณฑลอีสานโดยการทำนุเรียกว่าการ "แนะนำ" แนะนำให้เห็นเหตุผลเพื่อให้ละส่วนหายนะ และ นำคือ นำพาหลีกเลี่ยงในส่วนที่ผิด²⁵⁷ ตัวท่านเองยังพยายามสร้างความสัมพันธ์ส่วนตัวโดยให้ความเคารพนับถือและให้ความรักใคร่กับพระสงฆ์ที่มีพรรษาอายุสูงกว่าก็นับถือโดยฐานะเป็นผู้ใหญ่กับพระสงฆ์ที่มีพรรษาอายุเท่ากันก็นับถือโดยฐานะเป็นมิตร กับพระสงฆ์ที่มีพรรษาอายุน้อยกว่าก็

²⁵⁷ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 59-60.

นับถือ โดยฐานะเป็นศิษย์²⁵⁸

ตัวอย่างวิถีการนาระเบียบการคณะสงฆ์ของท่านในการดำเนินการจัดการคณะสงฆ์ เช่น ขณะท่านได้ประชุมเจ้าอาวาสในวัดแห่งหนึ่งมีคนมาบอกว่ามีวญ บรรดาพระสงฆ์ทั้งหลายก็ ลุกออกจากที่ประชุม ไปดูวญเหลือท่านกับพระครูปลัดของท่าน ท่านแก้ปัญหาโดยออกไปดูวญกับ พระสงฆ์รูปอื่น ๆ และให้พระครูปลัดของท่านทำเรื่องกล่าวโทษพระสงฆ์ที่ลุกไปดูวญขณะที่ประชุม กันยังไม่เสร็จ จึงต้องลงทัณฑ์กรรมรวมทั้งตัวท่านและเจ้าอาวาสเหล่านั้น ทำให้ท่านเฝ้าพระครูวญ เลิกล้มไป²⁵⁹

การวางระเบียบการคณะสงฆ์ การออกข้อกำหนดวัตรปฏิบัติเพื่อกวัดชั้นให้พระสงฆ์ สามเณร ปฏิบัติให้สอดคล้องกับพระธรรมวินัย เช่น การออกประกาศข้อบังคับแก่พระสงฆ์ สามเณรในเขตพล้อสานให้รักษาศาสนสถานให้เป็นที่น่าเลื่อมใสศรัทธา การข้าย่าเตือนข้อบังคับใน พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ อาทิ การจัดทำทะเบียนบัญชี พระสามเณร²⁶⁰ ซึ่ง กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกนิกายกล่าวชมเชยการทำงานของ ท่านว่าเป็น ปฏิบัติที่ดำเนินดีถูกต้อง²⁶¹ และพระศาสนดิลก(ติสุโส อ้วน) กล่าวว่าบรรดาพระสงฆ์ สามเณรในเขตพล้อสาน ไม่มีผู้ใดกระด้างกระเดื่อง²⁶² พระสงฆ์ทั้งธรรมยุตและมหานิกายมีความ สัมพันธ์ที่ดีโดยเจ้าคณะเมืองอุบลราชธานีเป็นพระมหานิกายคือ พระครูวิโรจน์รัตโนบล(หนุตโร รอด) เจ้าอาวาสวัดทุ่งศรีเมือง²⁶³ และยังมีการทำงานด้านการศาสนา เช่น กรณีการบูรณะ

²⁵⁸ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 59-60.

²⁵⁹ พระศาสนโศภน(อุฎฐายี), "เรื่องอ่านสมเด็จ," ใน อ่านสมเด็จ, หน้า 119-120.

²⁶⁰ "รายงานการจัดการคณะ การศึกษาและการศาสนา ร.ศ. 124" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 12/32.

²⁶¹ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 60.

²⁶² เรื่องเดียวกัน.

²⁶³ พระมหาชัยวัฒน์ ชัยวัฒน์, "ประวัติวัดทุ่งศรีเมือง อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี," ใน ประวัติเมืองอุบลราชธานีและประวัติทุ่งศรีเมือง, หน้า 57.

พระธาตุพนม ในปี พ.ศ. 2444²⁶⁴

ส่วนทางด้านการศึกษา บทบาทของพระสงฆ์จะลดลงไป โดยมีกรรมการมณฑลทำหน้าที่แทน²⁶⁵ ส่วนการศึกษาของพระสงฆ์ได้จัดการสอนบาลีซึ่งจัดตามแบบมหาจุฬาราชวิทยาลัย ซึ่งจัดขึ้นที่วัดสุปัฏนารามเพียงแห่งเดียว ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ²⁶⁶ และต่อมาก็ได้จัดการศึกษาแก่ภรรยาขึ้นในปี พ.ศ. 2458 ที่วัดสุปัฏนาราม²⁶⁷

ในด้านการศึกษาพระศาสนา คือการสั่งสอนอบรมแก่ฆราวาสให้มีความดีเป็นอริยธรรมหนึ่งที่ได้ปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอ ในสมัยของพระศาสนดิลก(ติสฺโส อ้วน) เริ่มมีความพยายามที่จะเพิ่มเติมเนื้อหาอื่น ๆ ที่นอกเหนือไปจากการอบรมสั่งสอนศีลธรรม เช่น การรู้จักเพาะปลูก การช่าง การซื้อขาย การรู้จักศึกษาเล่าเรียน การรู้จักเคารพผู้ใหญ่ ลูกรู้จักอุปถัมภ์พ่อแม่ พ่อแม่เลี้ยงดูอบรมลูก สามเณรเทศน์ธรรมชา ภรรยาปฏิบัติต่อสามี งานเหล่านี้เป็นบ่อให้เกิดบุญได้²⁶⁸ และในส่วนที่เป็นการศึกษาอาชีพได้พัฒนาไปจนกลายเป็นโรงงานภายในวัดสุปัฏนารามในเวลาต่อมา²⁶⁹

²⁶⁴ กรมศิลปากร, ประวัติพระธาตุพนมวรมหาวิหาร (กรมศิลปากรพิมพ์เผยแพร่ในงานฉลองพระราชทาน ณ วัดพระธาตุพนมวรมหาวิหาร อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม วันที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ. 2518) (กรุงเทพมหานคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2518), หน้า 22-23.

²⁶⁵ "นายทองสุข ว่าที่ข้าหลวงธรรมการมณฑลอีสานกราบเรียนพระยาวิสุทธรังษียศศักดิ์" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 51.16/17.

²⁶⁶ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 60-61.

²⁶⁷ "รายงานการสอบความรู้ของคณาจารย์ในต่างจังหวัด," แถลงการณ์คณะสงฆ์เล่ม 4 (พ.ศ. 2459), หน้า 189-192.

²⁶⁸ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 62-63.

²⁶⁹ สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, เทอดพระเกียรติจอมพล สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าปิณฑรสุขมพันธ์กรมพระนครสวรรค์วรพินิต (เนื่องในโอกาสครบรอบร้อยปี แห่งวันประสูติ วันที่ 19 มิถุนายน พ.ศ. 2524) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2524), หน้า 56-57.

ความสามารถในการจัดการคณะสงฆ์และการศาสนาของธรรมยุตทำให้พระสงฆ์ธรรมยุตได้รับความเชื่อถือจากคณะสงฆ์ไทยอย่างมากเห็นได้ว่า พระสงฆ์ธรรมยุตจะได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งในการบริหารการคณะสงฆ์และการศาสนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเพิ่มขึ้น

ในปี พ.ศ. 2455 ทางรัฐบาลแยกมณฑลอีสานออกเป็น 2 ส่วนคือ มณฑลอุบลราชธานี และมณฑลร้อยเอ็ด เจ้าคณะมณฑลอีสานเดิมเปลี่ยนมาเป็น เจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานีคือ พระราชมนู (ติสุโส อ้วน) และตั้งให้ท่านรักษาการตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลร้อยเอ็ดด้วย²⁷⁰ ธรรมยุตจึงคงยังมีบทบาทในการจัดการคณะสงฆ์ในเขตมณฑลอุบลราชธานี ร้อยเอ็ดเช่นเดิม ในปี พ.ศ. 2457 ได้มีการประกาศแต่งตั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอุดร²⁷¹ จึงทำให้หลังจากปีนี้ไม่มีตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอุดรอยู่ระยะหนึ่งจนกระทั่งปี พ.ศ. 2466 เจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานีได้ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอุดรด้วยอีกตำแหน่งหนึ่ง²⁷² เป็นอันว่าธรรมยุติกนิกายได้เข้ามามีบทบาทในการจัดการคณะสงฆ์ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือถึง 3 มณฑล ในขณะที่มีมณฑลในภาคนี้อยู่ 4 มณฑล ปี พ.ศ. 2468 ได้มีการเปลี่ยนแปลงการจัดการปกครองท้องถิ่นในภาคนี้ขึ้นใหม่โดยยุบมณฑลต่าง ๆ ในภาคนี้ลงเหลือเพียง 2 มณฑล คือ มณฑลนครราชสีมา และมณฑลอุดร ตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลของฝ่ายสงฆ์เปลี่ยนไปตามการจัดการปกครองแผ่นดินด้วยเช่นกัน

พระโพธิวงศาจารย์ (ติสุโส อ้วน) อดีตเจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานีและอุดร ได้ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลนครราชสีมา และพระศาสนดิลก (ชิตเสโน เสน) อดีตเจ้าคณะมณฑลร้อยเอ็ด ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอุดร²⁷³ พระสงฆ์ทั้ง 2 รูปเป็นพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายตั้งขึ้นหลังปี พ.ศ. 2468 ธรรมยุติกนิกายได้มีบทบาทในการดำเนินการจัดการคณะสงฆ์และการศาสนาในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้งหมด

ที่น่าสนใจอีกอย่างหนึ่งคือ บทบาทของพระสงฆ์ธรรมยุตรูปหนึ่งคือ พระศาสนดิลก (ติสุโส อ้วน) ได้เริ่มดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอีสานหลังจากพระญาณรักขิต (สิริจันโท จันทร)

²⁷⁰ พระพรหมมนู, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 75.

²⁷¹ "ประกาศแต่งตั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอุดร" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร

ร. 6 ศ. 14.1/11.

²⁷² พระพรหมมนู, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 76.

²⁷³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 75.

ลาออกจากตำแหน่งในปี พ.ศ. 2446 ปี พ.ศ. 2455 แยกมณฑลอีสานออกเป็นมณฑลอุบลราชธานี และมณฑลร้อยเอ็ด ท่านเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานีและ รุ่งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลร้อยเอ็ดจนพระศาสนดิลก (ชิตเสโน เสน) มาดำรงตำแหน่งเจ้าคณะ มณฑลร้อยเอ็ดแทนในปี พ.ศ. 2464 พระราชมนูนี้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระเทพเมธีและดำรงตำแหน่ง เจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานีควบกับเจ้าคณะมณฑลอุดรในปี พ.ศ. 2466 ปี พ.ศ. 2468 พระเทพเมธี เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระโพธิวงศาจารย์ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลนครราชสีมาซึ่งเป็นการยุบ รวมมณฑลนครราชสีมา มณฑลร้อยเอ็ด และมณฑลอุบลราชธานีเดิมมาเป็นมณฑลนครราชสีมา ส่วนพระศาสนดิลก (ชิตเสโน เสน) ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอุดร แต่พระศาสนดิลกนั้น อาพาธจนไม่สามารถทำหน้าที่เจ้าคณะมณฑลอุดรได้เต็มกำลังพระโพธิวงศาจารย์จึงรับหน้าที่ บริหารกิจการคณะสงฆ์ในมณฑลอุดรควบกับตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลนครราชสีมาด้วย ท่านจึงเป็น พระราชาคณะที่ดำรงตำแหน่งสูงสุดในการบริหารกิจการคณะสงฆ์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จนกระทั่งปี พ.ศ. 2473 จึงได้แต่งตั้งพระญาณดิลก (นฤโล จูม) มาดำรงตำแหน่งเจ้าคณะ มณฑลอุดร

กล่าวได้ว่าความสามารถในการจัดการคณะสงฆ์และการศาสนาของธรรมยุตใน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นเหตุผลสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้คณะสงฆ์ธรรมยุตได้รับความไว้วางใจให้บริหารกิจการคณะสงฆ์และการศาสนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ยังพบด้วยว่าพระสงฆ์ ธรรมยุตที่บริหารกิจการคณะสงฆ์และการศาสนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังได้รับสมณศักดิ์ ในคณะสงฆ์ชั้นสูงจำนวนไม่น้อย เช่น พระโพธิวงศาจารย์ (ติสโส อ้วน) ได้รับสมณศักดิ์เป็น สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้าในปี พ.ศ. 2482 นับเป็นพระสงฆ์รูปแรกจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่ ได้รับสมณศักดิ์ชั้นสมเด็จพระ

การที่พระสงฆ์ธรรมยุตได้เข้ามามีบทบาทในการบริหารกิจการคณะสงฆ์และการศาสนา ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้มีส่วนผลักดันการขยายตัวของธรรมยุติกนิกายออกไปได้อีกทางหนึ่ง เช่น กรณีการก่อสร้างวัดสุทธจินดาที่เมืองนครราชสีมาในปี พ.ศ. 2470 โดยเหตุผลที่ก่อสร้าง วัดธรรมยุตแห่งนั้นขึ้นมานั้นเพื่อที่จะเป็นที่พำนักของเจ้าคณะมณฑลนครราชสีมาซึ่งเป็นพระสงฆ์ธรรมยุต เพื่อจะได้ใช้เป็นที่พักการดำเนินการจัดการคณะสงฆ์และการศาสนาในมณฑลนครราชสีมาต่อไป การที่พระสงฆ์ธรรมยุตได้บริหารกิจการคณะสงฆ์และการศาสนาในมณฑลนครราชสีมาจึงเป็นเหตุผล

²⁷⁴ ประวัติสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้าแห่งกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 28-31.

ประการหนึ่งที่มีลัทธิทำให้เกิดการก่อตั้งวัดธรรมยุตขึ้นที่เมืองนครราชสีมา

แต่อย่างไรก็ตาม ในช่วงของการขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในช่วงหลังปี พ.ศ. 2445 มีปัญหาหลายประการเกิดขึ้นปัญหาเหล่านี้ได้ก่อให้เกิดอุปสรรคต่อการดำเนินการขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือขึ้นในระดับหนึ่ง และช่วยทำให้เห็นถึงกระบวนการในการแก้ไขอุปสรรคเหล่านี้ของคณะสงฆ์ธรรมยุตในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพื่อที่จะดำเนินการขยายตัวของคณะสงฆ์ของตนต่อไป

ปัญหาของคณะสงฆ์ธรรมยุตในภาคตะวันออกเฉียงเหนือหลัก ๆ ในช่วงหลังปี พ.ศ. 2445 มีอยู่ 2 ประการคือ

1. ความขัดแย้งระหว่างคณะสงฆ์ธรรมยุตและมหานิกายในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
2. ความขัดแย้งระหว่างพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายปริยัติและฝ่ายวิปัสสนากรรมฐาน

ปัญหาประการที่ 1 ความขัดแย้งระหว่างคณะสงฆ์ธรรมยุตและมหานิกายในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

นับตั้งแต่ได้เริ่มมีการแยกคณะสงฆ์ธรรมยุตออกจากคณะสงฆ์ส่วนใหญ่ของราชอาณาจักรไทยซึ่งเรียกว่าคณะสงฆ์มหานิกายนั้น แม้กล่าวได้ว่า คณะสงฆ์ทั้ง 2 กลุ่มใหญ่ๆ ไม่ได้มีความแตกต่างกันมากนัก ต่างปฏิบัติตามพระธรรมวินัยในพระไตรปิฎกเล่มเดียวกัน เป็นพระสงฆ์ในพุทธศาสนาแบบเถรวาทเช่นกัน แต่คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายมีหลักการที่จะปฏิรูปการนับถือพุทธศาสนาทั้งของคฤหัสถ์และพระสงฆ์เสียใหม่ให้ถูกต้องตามมาตรฐานของธรรมยุติกนิกาย เริ่มจากการปฏิเสธความชอบธรรมของคณะสงฆ์ที่มีอยู่เดิมซึ่งมีความวิบัติในตนเอง 5 ประการคือ กรรมวาจาวิบัติ, สัมมาวิบัติ, บริษัทวิบัติ, อาชารวิบัติและครองผ้าไม่ถูกแบบ²⁷⁵ แม้ว่าในช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นช่วงที่ธรรมยุติกนิกายได้เริ่มเผยแผ่คิดออกมาจะไม่พบความขัดแย้งระหว่างคณะสงฆ์ธรรมยุตและมหานิกายเกิดขึ้นอย่างชัดเจน ซึ่งคงมีสาเหตุมาจากพระสงฆ์ธรรมยุตมีน้อยในระหว่างปี พ.ศ.

²⁷⁵ ศรีสุพร ช่างสกุล, "ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ : ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย (พ.ศ. 2368-2464)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารศึกษาศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530), หน้า 28-33.

2372-2394 มีพระสงฆ์ธรรมยุตประมาณ 150 รูป²⁷⁶ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากการศึกษาที่พระองค์เป็นผู้ก่อตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้นมาจึงทรงสนับสนุนการขยายตัวของธรรมยุตอย่างมาก ทำให้เริ่มเกิดความหมางเมินระหว่างพระสงฆ์มหานิกายกับพระมหากษัตริย์ขึ้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงแก้ไขโดยทรงออกประกาศในปี พ.ศ. 2402 รับรองการที่พระสงฆ์จะสามารถปฏิบัติตามวัตรปฏิบัติของแต่ละสำนักและความเท่าเทียมกันระหว่างพระสงฆ์ธรรมยุตและมหานิกาย²⁷⁷

แม้ว่าจะเริ่มพบว่า พระสงฆ์มหานิกายจะเริ่มหมางเมินต่อบทบาทของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่ปรากฏการณ์นี้เกิดขึ้นเฉพาะในกรุงเทพฯ ไม่ปรากฏว่าได้ลุกลามต่อไปมากกว่านี้ ซึ่งน่าจะมาจากสาเหตุที่กรุงเทพฯ เป็นเขตราชธานีใกล้ชิดพระราชอำนาจ จึงไม่ได้เกิดปฏิกิริยาต่อต้านของพระมหานิกายขึ้นอย่างชัดเจน แต่ความรุนแรงของปฏิกิริยาต่อต้านธรรมยุติกนิกายของพระสงฆ์มหานิกายได้เกิดขึ้นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เมืองอุบลราชธานี โดยเกิดการวิวาทและทำร้ายร่างกายกันระหว่าง พระสงฆ์ สามเณรธรรมยุตและมหานิกายที่เดินบิณฑบาตรสวนทางกัน²⁷⁸ ไม่มีการอธิบายถึงสาเหตุที่เป็นการจุดชนวนของเหตุการณ์นี้อย่างชัดเจนแต่ก็มีคำอธิบายว่าธรรมยุติกนิกายนั้น "อยู่ในสภาพที่ล่อแหลมต่ออันตรายแต่หากด้วยพระบรมเดชานุภาพแผ่ไปปกป้องอย่างหนึ่งเจ้าเมืองกรมการผู้ใหญ่ช่วยทะนุบำรุงอย่างหนึ่งและบรรดาศิษย์เป็นลูกเจ้าบ้านหลานเจ้าเมืองโดยส่วนมากอย่างหนึ่งจึงรอดพ้นภัยพิบัติมาโดยสวัสดิภาพ"²⁷⁹ แม้ว่าหลังจากเกิดการวิวาทระหว่าง พระสงฆ์ธรรมยุตและมหานิกายที่เมืองอุบลราชธานีจะผ่านไปได้อย่างดีและไม่เกิดเหตุการณ์เช่นนี้ แต่ส่วนหนึ่งที่ช่วยระงับเหตุการณ์ไว้ก็คือกฎเกณฑ์ต่าง ๆ เช่น การที่พระสงฆ์ของทั้งสองนิกายนี้จะไม่เดินบิณฑบาตรในถนนสายเดียวกัน²⁸⁰

ในปี พ.ศ. 2434 เมื่อมีความพยายามที่จะจัดการคณะสงฆ์และการศาสนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยเริ่มต้นที่เมืองอุบลราชธานี พระสงฆ์ธรรมยุตได้รับการแต่งตั้งเป็น

²⁷⁶ แกลงการณคณะสงฆ์ เล่ม 11 (พ.ศ. 2466), หน้า 294-296.

²⁷⁷ กรมศิลปากร, "ประกาศว่าด้วยทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา," ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2401-2404), หน้า 128.

²⁷⁸ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปฏิหาราม, หน้า 24.

²⁷⁹ เรื่องเดียวกัน.

²⁸⁰ เรื่องเดียวกัน.

เจ้าคณะใหญ่ประจำเมืองนี้²⁸¹ และเมื่อขยายตัวออกไป เป็นการจัดการคณะสงฆ์และการศาสนาในระดับมณฑลพระสงฆ์ธรรมยุตยังได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะมณฑล²⁸² ซึ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือพระสงฆ์ธรรมยุตได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะมณฑลอีสานเพราะเป็นมณฑลที่มีวัดธรรมยุตตั้งอยู่ แม้จะไม่พบปฏิริยาต่อต้านออกมาจากพระสงฆ์มหานิกายในเขตมณฑลอีสานอย่างชัดเจน แต่น่าที่จะมีความไม่พอใจอยู่บ้างอย่างน้อยในเขตใกล้เคียงมณฑลอีสานคือมีพระสงฆ์ในมณฑลบูรพาได้ทำหนังสือถึงเสนาบดีกระทรวงธรรมการขอให้ทางกรุงเทพฯ ส่งพระราชกฤษฎีกาที่เป็นพระสงฆ์ธรรมยุตออกมาจัดการคณะสงฆ์และการศาสนาในมณฑลบูรพา²⁸³ หนังสือฉบับนี้ส่งไปถึงกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2442 เป็นช่วงที่มีการส่งพระราชกฤษฎีกาจากกรุงเทพฯ ไปจัดการศึกษาในหัวเมืองที่วราชอาณาจักรซึ่งเริ่มต้นในปี พ.ศ. 2441 โดยเริ่มส่งพระราชกฤษฎีกา 9 รูปไปเป็นผู้อำนวยการศึกษาใน 10 มณฑล โดยที่พระราชกฤษฎีกาทั้ง 9 รูปนี้เป็นพระสงฆ์ธรรมยุตทั้งหมด²⁸⁴ เกิดข่าวลือว่าจะมีพระราชกฤษฎีกาไปจัดการเล่าเรียนในมณฑลอื่น ๆ ที่เหลือ ทำให้เกิดการเรียกร้องจากพระสงฆ์ในมณฑลบูรพาที่ไม่ต้องการให้พระสงฆ์ธรรมยุตมาจัดการเล่าเรียนในมณฑล เพราะผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลนั้นไม่เพียงรับผิดชอบด้านการศึกษาเท่านั้นยังต้องรับผิดชอบด้านการคณะสงฆ์การศึกษาและการศึกษาคบคู่กันไป พระสงฆ์ในมณฑลบูรพาจึงไม่พอใจและเกรงว่าจะเกิดปัญหาขึ้นเพราะต่างนิกายกันและไม่สามารถทำสังฆกรรมร่วมกันได้²⁸⁵

เพราะฉะนั้นจึงเห็นได้ว่าความรู้สึกแตกต่างกันระหว่างพระสงฆ์ธรรมยุตและพระสงฆ์มหานิกายเกิดขึ้นจริงในเขตต่าง ๆ ของพระราชอาณาจักรที่มีพระสงฆ์ธรรมยุตและมหานิกาย ทั้งที่กรุงเทพฯ อุดรราชธานี เป็นต้น นอกจากนี้ความไม่เสมอภาคของพระราชบัญญัติลักษณะ

²⁸¹ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 40.

²⁸² เรื่องเตี้ยวกัน, หน้า 45.

²⁸³ "เรื่องจัดการศึกษาและการคณะสงฆ์ ร.ศ. 118" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

เอกสาร ร. 5 ศ. 12/10.

²⁸⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส การศึกษา, หน้า 21-29.

²⁸⁵ "เรื่องจัดการศึกษาและการคณะสงฆ์ ร.ศ. 118" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

เอกสาร ร. 5 ศ. 12/10.

ปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ซึ่งให้สิทธิพิเศษแก่ธรรมยุติกนิกายในการปกครองตนเองและมีสิทธิปกครองพระสงฆ์มหานิกายได้ แต่พระสงฆ์มหานิกายไม่สามารถปกครองพระสงฆ์ธรรมยุต²⁸⁶ แม้ในช่วงสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์จะไม่พบปฏิริยาต่อต้านที่รุนแรงจากพระสงฆ์มหานิกาย แต่หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. 2475 เริ่มมีการเรียกร้องของพระสงฆ์มหานิกาย เพื่อให้ปรับปรุงแก้ไขพระราชบัญญัติคณะสงฆ์เสียใหม่ให้เสมอภาค เห็นได้จากร่างพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2477²⁸⁷ ที่จะลดความแตกต่างระหว่างพระสงฆ์มหานิกายและธรรมยุตโดยมุ่งให้พระสงฆ์ทุกนิกายสามารถสมานสามัคคีกัน ดังนั้นแม้ว่า ก่อนปี พ.ศ. 2475 จะไม่มีหลักฐานที่เป็นเอกสารที่แสดงให้เห็นความขัดแย้งระหว่างคณะสงฆ์ธรรมยุตและมหานิกายมากนัก โดยเฉพาะการอธิบายเหตุผลเบื้องหลังที่เป็นความรู้สึกของพระสงฆ์ทั้งสองนิกาย แต่ก็สามารถที่จะเข้าใจถึงความขัดแย้งที่แฝงอยู่ พระพรหมมุนี (ติสฺโส อ้วน) กล่าวไว้ในตำนานวัดสุปัฏนารามอธิบายถึงสภาพของพระสงฆ์ธรรมยุตว่าอยู่ในสภาพที่ "ล่อแหลมต่ออันตราย"²⁸⁸ และในฝ่ายพระสงฆ์มหานิกายเองพบว่าได้มีการกีดกันการติดต่อระหว่างพระสงฆ์มหานิกายและธรรมยุต เช่น เมื่อพระชาว (อนาลโย) ได้ตัดสินใจไปขอลาพระอุปัชฌาย์ของท่าน เพื่อที่จะไปเปลี่ยนแปลงลัทธิเป็นธรรมยุตก็ถูกขัดขวางและ "ไม่ได้ไม่ให้ไปเป็นเตี๊ตชาติ"²⁸⁹

ปัญหาประการที่ 2 ความขัดแย้งระหว่างพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายปริยัติและวิปัสสนากรรมฐาน

ธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือหลังจากที่ได้ก่อตั้งวัดของนิกายขึ้นในปี พ.ศ. 2394 ที่เมืองอุบลราชธานีแล้ว วัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ธรรมยุตเน้นไปในทางการศึกษา

²⁸⁶ "พระมหาสมณานัติปราชญ์วัดธรรมยุตอันไม่จดทะเบียน," ใน แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 2 (พ.ศ. 2457), หน้า 71-72.

²⁸⁷ "เรื่องร่างพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์" หอจดหมายเหตุแห่งชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี สร. 0201.10.43.

²⁸⁸ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปัฏนาราม, หน้า 25.

²⁸⁹ ชาว อนาลโย, "แก้ปัญหายมบาล," ใน พระธรรมเทศนาของอาจารย์บุญเพ็ง เขมาภิรโต วัดถ้ำกลองเพล จังหวัดอุดรธานี (อุดรธานี : โรงพิมพ์ไทยสามัคคี, 2520), หน้า 13.

ปรียัติธรรมมากกว่าการปฏิบัติวิปัสณากรรมฐาน แม้ว่าโดยพื้นฐานของธรรมยุตจะไม่ได้ปฏิเสธการปฏิบัติวิปัสณากรรมฐาน เช่น วิชาญาณิกษุ์ที่เคยเสด็จออกชุดงค์ไปตามหัวเมืองต่าง ๆ ในช่วงปี พ.ศ. 2373-2376²⁹⁰ แต่วิชาญาณิกษุ์ที่ทรงแสดงความเบื่อหน่ายต่อการศึกษาวิปัสณากรรมฐานโดยทรงมีความเห็นว่า "ลัทธิสมถวิปัสณาธุระนั้นวุ่นวายมากไปด้วยสัมโมหะวิหาร"²⁹¹

แต่อย่างไรก็ตาม การที่ธรรมยุติกนิกายเน้นการศึกษาปรียัติธรรมมากกว่าการปฏิบัติวิปัสณากรรมฐาน สาเหตุสำคัญมาจากการที่ธรรมยุติกนิกายสามารถจัดการศึกษาปรียัติธรรมได้อย่างดีจนได้รับคำชมเชยจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธรรมยุติได้เป็นแกนหลักในการจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองเนื่องจากระบบการศึกษาของธรรมยุติที่เรียกว่า การศึกษาแบบมหามกุฏราชวิทยาลัยซึ่งได้จัดการสอนทั้งของพระสงฆ์และเด็กชายนั้น²⁹² ถือเป็นจัดการเรียนการสอนแบบใหม่ที่มีการจัดหลักสูตรการเรียนการสอนการทดสอบวัดผล หรือการจัดห้องเรียนโดยเฉพาะ และในหลักสูตรได้เสริมวิชาอื่น ๆ เช่น วิชาเลข วิชาบริหารร่างกาย²⁹³ เป็นต้น

การจัดการเรียนการสอนที่เรียกว่าการศึกษาแบบมหามกุฏราชวิทยาลัยนี้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงของประเทศในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น การปฏิรูปการปกครองประเทศโดยรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของระบบราชการ ซึ่งต้องการข้าราชการและประชาชนที่มีความสามารถและการศึกษาแบบใหม่ ดังนั้น ธรรมยุติจึงได้เป็นแกนหลักในการจัดการศึกษาของประเทศในปี พ.ศ. 2441 พระสงฆ์ธรรมยุตส่วนใหญ่จึงให้ความสำคัญต่อการศึกษามาก นอกจากนี้ การศึกษาปรียัติธรรมยังเป็นการเปิดโอกาสในการเลื่อนสถานะทางสังคมของพระสงฆ์ได้ ผู้สอบปรียัติธรรมได้ไม่เพียงได้รับการยกย่องจากสังคมเท่านั้นพระมหากษัตริย์จะพระราชทานนิตยภัต หรืออาจได้รับสมณศักดิ์ทางด้านคณะสงฆ์ ถ้าต้องการรับราชการก็สามารถสึกมาถวายตัวเข้ารับราชการได้โดย

²⁹⁰ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุระยะทางเสด็จเมืองเหนือ, หน้า 1-15.

²⁹¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, "พระราชประวัติในรัชกาลที่ 4," ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 1, หน้า 7-8.

²⁹² ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, หน้า 73-74.

²⁹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 58-59.

ไม่ยากนักเพราะถือว่ามีความรู้มากมาแต่เมื่อบวชแล้ว²⁹⁴

ความรู้ด้านปริยัติธรรมนั้นสามารถที่จะวัดได้โดยการทดสอบ เช่น การแปล พระไตรปิฎกต่อหน้าพระสงฆ์ผู้ทรงความรู้ด้านปริยัติธรรม ซึ่งสามารถวัดได้ว่า พระสงฆ์รูปนั้น ๆ มีความรู้ด้านปริยัติธรรมเพียงใด แต่ความรู้ด้านวิปัสสนากรรมฐานเป็นเรื่องของการปฏิบัติรู้ได้เฉพาะตนในพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุตถือว่า สิ่งนี้ไม่สามารถวัดได้ด้วยระบบการศึกษา²⁹⁵

สำหรับธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือนี้แม้ว่า พระสงฆ์ธรรมยุตกลุ่มแรก เช่น ท่านหนูโล(ดี) ท่านเทวธมฺมี(มีว) จะมีปฏิปทาคล้ายพระอุดมคักรมฐาน แต่ไม่ปรากฏว่าท่านได้ออกชุดงค์ไปตามสถานที่ต่าง ๆ มากนัก ได้รับการอธิบายว่าเป็นเพราะท่านหนูโล(ดี) และท่านเทวธมฺมี(มีว) มีนิสัยติดถิ่นไม่ชอบเที่ยว²⁹⁶ วัตรปฏิบัติของวัดธรรมยุตที่เมืองอุบลราชธานีนั้นในแต่ละวันแบ่งเวลาสำหรับการศึกษาปริยัติธรรมถึง 5 ชั่วโมงระหว่างเวลา 08.30 ถึง 11.00 นาฬิกา และ 13.00 ถึง 15.30 นาฬิกา²⁹⁷ นอกจากนี้ยังสอนการอ่านหนังสือไทย วิชาเลข เสริมด้วย²⁹⁸

แม้ว่าจะมีพระสงฆ์ธรรมยุตบางรูปที่เริ่มสนใจการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานและออกชุดงค์ เช่น ท่านสงฆกรชิต(พูน) และ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์(สิริจันทโท จันทร) แต่ไม่ปรากฏว่าการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของท่านทั้งสองได้ขยายออกไปสู่พระสงฆ์ธรรมยุตอื่น ๆ เพียงใด แต่การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของพระสงฆ์ธรรมยุตอีกกลุ่มหนึ่งคือ กลุ่มของพระเสาร์ (กนตสีโล เสาร์) พระหนู(พระปัญญาพิศาลเถร จิตปัญโญ หนู) พระมัน(ภุริทัตโต มัน) ซึ่งเป็นพระสงฆ์มหาิกายที่เปลี่ยนแปลงลักษณะเป็นธรรมยุตในช่วงปี พ.ศ. 2434 พระสงฆ์กลุ่มนี้ไม่ใส่ใจในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานและการออกชุดงค์มากกว่าการศึกษาปริยัติธรรม แนวความคิด

²⁹⁴ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ประวัติเจ้าพระยามหาเสนา(บุญรอด), ประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา(สิงห์ สิงหเสนี), ประวัติเจ้าพระยาอมราช(ปั้น สุขุม), หน้า 54.

²⁹⁵ ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, หน้า 82.

²⁹⁶ พระพรหมณี, ตำนานวัดสุปฏิหาราม, หน้า 29.

²⁹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 30.

²⁹⁸ ประวัติพระเทพวราคุณและผลงานของท่านกับอดีตประวัติ(พระอุบาลีคุณูปมาจารย์) พร้อมด้วยภาพและคำกลอนภาษาไทยอีสาน, หน้า 5.

ของพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายวิปัสสนากรรมฐานจะพิจารณาว่า คำสอนของพระพุทธเจ้าเมื่อเข้าไปประดิษฐานในสันดานของปุถุชนแล้วย่อมเป็นของปลอมทั้งสิ้น (ลัทธิธรรมปฏิรูป) แต่ถ้าเข้าไปประดิษฐานในจิตสันดานของพระอริยเจ้าแล้วย่อมเป็นของบริสุทธิ์แท้จริง จึงมีการอธิบายว่าการเพียรแต่เรียนปริยัติธรรมแต่เพียงอย่างเดียวนั้นจึงยังใช้การไม่ได้²⁹⁹

ดังนั้นพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายวิปัสสนากรรมฐานมักจะ ไม่เน้นการศึกษาปริยัติธรรม เช่น พระบัว (ญาณสัมปันโน บัว) ท่านได้เล่าถึงการที่ท่านต้องเข้าไปศึกษาปริยัติธรรมที่กรุงเทพฯ เกิดจากความหวังดีของพระสงฆ์ผู้ใหญ่ เพื่อให้ท่านมีโอกาสก้าวหน้าที่ตัวท่านเองต้องการ ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน³⁰⁰

การที่พระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายวิปัสสนากรรมฐานไม่ค่อยเล่าเรียนปริยัติธรรมนี้ น่าที่จะได้เกิดความไม่พอใจให้กับพระสงฆ์ธรรมยุตผู้ใหญ่ที่ควบคุมกิจการของคณะสงฆ์ธรรมยุตในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีหลักฐานที่ชี้ให้เห็นว่ามีการส่งพระสงฆ์ผู้เชี่ยวชาญในด้านปริยัติธรรมเข้ามาถามปัญหาธรรมกับกลุ่มพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายวิปัสสนากรรมฐานอยู่เป็นครั้งคราว³⁰¹

นอกจากนี้การที่พระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายวิปัสสนากรรมฐานไม่ค่อยเล่าเรียนปริยัติธรรม จึงถูกมองว่า ไม่ปฏิบัติตามพระธรรมวินัยด้วย³⁰² ปัญหาข้อนี้ น่าที่จะส่งผลต่อการจัดการคณะสงฆ์ของเจ้าคณะมณฑลในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ไม่น้อย เพราะจากเหตุการณ์กับผู้มีบุญขึ้นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในปี พ.ศ. 2445 ปรากฏว่า ผู้นำในการก่อเหตุการณ์นี้ พระสงฆ์เข้าร่วมในเหตุการณ์³⁰³ นอกจากนี้ กรณีพระศรีทัตถ์ส่องสมุณเฑาะว์ที่อำเภอท่าอุเทน เมืองนครพนม

²⁹⁹ มุตโตทัย : โอวาทของพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ (คณะศิษย์ของพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระจัดพิมพ์) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2518), หน้า 1.

³⁰⁰ บัว ญาณสัมปันโน, หลักของใจ : รวบรวมและลำดับเรื่องจากเทศน์ของท่านอาจารย์พระมหาบัว ญาณสัมปันโน วัดป่าบ้านตาด จังหวัดอุดรธานี (คณะศิษย์จัดพิมพ์ถวายท่านอาจารย์พระมหาบัว ญาณสัมปันโน เพื่อแจกเป็นธรรมทาน) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2533), หน้า 5-7.

³⁰¹ อนุสรณ์งานศพพระอาจารย์มั่น อาจารย์เถระ, หน้า 397.

³⁰² เรื่องเดียวกัน.

³⁰³ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า 491-493.

ทางคณะสงฆ์ก็ต้องส่งพระสงฆ์จากกรุงเทพฯ เข้ามาแก้ไขเหตุการณ์ เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2456 โดยพระศรีทนต์เป็นพระสงฆ์ที่มีปฏิภาณในทางวิปัสสนากรรมฐาน เป็นที่นับถือของประชาชนจำนวนมาก เมื่อพระศรีทนต์ได้ก่อสร้างพระธาตุทำอุเทนขึ้นจึงมีประชาชนจำนวนมากมาร่วมกันช่วยก่อสร้างจึงเกิดข่าวลือไปถึงกรุงเทพฯ ว่าพระศรีทนต์ได้รวบรวมผู้คนเพื่อก่อกบฏ เช่นเดียวกับกรณีกบฏผู้มีบุญ³⁰⁴ ดังนั้นการที่มีพระสงฆ์บางกลุ่มถูกเพ่งเล็งว่ากำลังละเมิดพระธรรมวินัยอยู่ และเริ่มมีผู้นับถืออยู่จำนวนมากแล้วจึงไม่ได้เป็นเพียงปัญหาภายในของคณะสงฆ์เท่านั้น ยังอาจส่งผลกระทบต่อความมั่นคงของชาติก็ได้ เห็นได้จากเหตุการณ์ในปี พ.ศ. 2470 กลุ่มพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายวิปัสสนากรรมฐานโดยการนำของพระมิ่ง (ภริทิตโต) เดินทางเข้ามาในเขตอำเภออำนาจเจริญ จังหวัดอุบลราชธานี ได้มีคำสั่งจากเจ้าคณะมณฑล คือ พระโพธิวงศาจารย์ (ติสุโส อ้วน) ให้นำอำเภอและเจ้าคณะแขวงของอำเภออำนาจเจริญและอำเภอม่วงสามสิบจัดการขับไล่พระธุดงค์คณะนี้และห้ามประชาชนไม่ให้ใส่บาตร³⁰⁵ แม้ว่าเหตุการณ์จะยุติลงด้วยดีในที่สุดแต่ก็ให้เห็นว่าในกลุ่มของพระสงฆ์ธรรมยุตยังได้มีการแบ่งแยกกันระหว่างพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายปริยัติและฝ่ายวิปัสสนากรรมฐาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายปริยัติจะมองว่าพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายวิปัสสนากรรมฐานไม่สนใจศึกษาปริยัติธรรมและได้ละเมิดพระธรรมวินัย

จากปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นมานี้กล่าวได้ว่าเป็นอุปสรรคต่อการดำเนินการด้านต่าง ๆ ของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออย่างมากและที่น่าสนใจคือการดำเนินการเพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าว เหล่านี้จนสามารถคลี่คลายไปได้ ซึ่งมาตรการต่าง ๆ ที่ได้มีการดำเนินการเพื่อแก้ไขปัญหานี้ประกอบด้วย

1. การส่งเสริมความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์ธรรมยุตและพระสงฆ์มหานิกาย
2. การสร้างความเข้าใจกันระหว่างพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายปริยัติและฝ่ายวิปัสสนา

กรรมฐาน

³⁰⁴ เมธี ดวงสงค์, ภูมิประวัติศาสตร์ทำอุเทนประวัติท่านพระอาจารย์ศรีทนต์และประวัติพระธาตุทำอุเทน (นครพนม : ส.วัฒนาการนิพนธ์, 2514), หน้า 71.

³⁰⁵ กฐนสารงานศพพระอาจารย์มั่น อาจารย์เถระ, หน้า 379-380.

1. การส่งเสริมความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์ธรรมยุตและพระสงฆ์มหานิกาย

การที่พระสงฆ์ธรรมยุตและมหานิกายมีความขัดแย้งกันอยู่ แม้จะไม่มีรายละเอียดที่ชัดเจน แต่เห็นได้ว่ามีความพยายามในการที่จะส่งเสริมความสัมพันธ์ขึ้นในกลุ่มพระสงฆ์ธรรมยุตและมหานิกาย เช่น ในปี พ.ศ. 2453 ได้มีการจัดการขอสมาโทษกันระหว่างพระสงฆ์ธรรมยุตและมหานิกายโดยมีจุดประสงค์เพื่อให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์สองนิกายซึ่งมีการให้คำอธิบายว่า "เป็นเครื่องระงับ...พยาบาทภัย และเวร"³⁰⁶

การจัดการขอสมาโทษระหว่างพระสงฆ์สองนิกายนี้เกิดขึ้นที่เมืองอุบลราชธานีโดยฝ่ายธรรมยุตมีพระสงฆ์ภิกขุโต (บุญ) เจ้าอาวาสวัดศรีทองเป็นประธานและฝ่ายมหานิกายมีพระธรรมบาล (บุญ) เจ้าอาวาสวัดมณีวนารามเป็นประธาน³⁰⁷ แม้จะไม่มีรายละเอียดเพิ่มเติมถึงกระบวนการในการขอสมาโทษ แต่พบได้ว่าพระสงฆ์ธรรมยุตและมหานิกายได้มีการร่วมมือกันมากขึ้น เช่น ในปี พ.ศ. 2460 ได้มีการก่อสร้างพระอุโบสถหลังใหม่ที่วัดสุปฏิญนารามที่เมืองอุบลราชธานีและได้มีการนิมนต์พระสงฆ์ทั้งธรรมยุตและมหานิกายเข้ามาร่วมเป็นคณะกรรมการฝ่ายวัดร่วมปรึกษา³⁰⁸ นอกจากนี้พระครูวิโรจน์รัตโนบล (เนตโร รอด) พระสงฆ์มหานิกาย เจ้าอาวาสวัดทุ่งศรีเมืองได้ช่วยในการสำรวจหาหินปูนเพื่อนำมาสร้างพระอุโบสถหลังนี้ด้วย³⁰⁹

ดังนั้นการส่งเสริมความสัมพันธ์กันระหว่างพระสงฆ์ธรรมยุตและมหานิกายจึงเป็นมาตรการที่ถูกนำมาใช้ในการแก้ไขปัญหาคความขัดแย้งระหว่างคณะสงฆ์ธรรมยุตและมหานิกายในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งประสบความสำเร็จได้ในระดับหนึ่ง

³⁰⁶ "รายงานการจัดการคณะและการศาสนา ศก 128 " หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร. 5 ศ. 12/59.

³⁰⁷ เรื่องเดียวกัน.

³⁰⁸ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปฏิญนาราม, หน้า 65-66.

³⁰⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 68.

2. การสร้าง ความเข้าใจกันระหว่างพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายปริยัติและฝ่ายวิปัสสนา

กรรมฐาน

หลังจากเหตุการณ์ในปี พ.ศ. 2470 ที่พระโพธิวงศาจารย์(ติสฺโส อ้วน) ในฐานะเจ้าคณะมณฑลและเจ้าคณะภาคธรรมยุตที่ควบคุมเขตมณฑลนครราชสีมา ได้สั่งให้เจ้าคณะแขวง และนายอำเภอไปทำการขับไล่และห้ามไม่ให้ประชาชนใส่บาตรพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายวิปัสสนากรรมฐาน³¹⁰ ซึ่งถือได้ว่าเป็นเหตุการณ์สำคัญที่ช่วยชี้ให้เห็นถึงความขัดแย้งระหว่างพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายปริยัติ และฝ่ายวิปัสสนากรรมฐาน เริ่มที่จะมีการพบปะกันเพื่อสร้างความเข้าใจซึ่งกันและกันให้ดียิ่งขึ้น พระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายวิปัสสนากรรมฐานได้ให้พระอ่อน(ญาณศิริ อ่อน) และพระปั้น(ปัญญาพล ปั้น) เดินทางไปพบพระโพธิวงศาจารย์(ติสฺโส อ้วน) ซึ่งตอนนั้นอยู่ที่เมืองอุบลราชธานีซึ่งหลังจากได้มีการชี้แจงเหตุการณ์ต่าง ๆ แล้วเรื่องราวก็สงบลงโดยที่พระโพธิวงศาจารย์(ติสฺโส อ้วน) ได้บอกว่าตัวท่านไม่ได้มีความประสงค์จะให้มีการขับไล่พระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายวิปัสสนากรรมฐาน³¹¹

แต่อย่างไรก็เริ่มพบว่า พระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายวิปัสสนากรรมฐานก็เริ่มมีการปรับตัว เช่น พระมัน(ภูริทัตโต มัน) ได้เดินทางไปกรุงเทพฯ ไปศึกษาปริยัติธรรมเพิ่มเติมจาก พระอุบาลีคุณูปมาจารย์(สิริจันทิโก จันทร) ที่วัดบรมนิวาส³¹² และพบพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายวิปัสสนากรรมฐานรูปอื่น ๆ ได้เริ่มเดินทางเข้าไปศึกษาปริยัติธรรมเพิ่มเติมที่กรุงเทพฯ เช่น พระสี (ธมมธโร สี) เดินทางเข้าไปศึกษาปริยัติธรรมที่วัดสระเปุ้มในราวปี พ.ศ. 2472³¹³ และสำหรับพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายปริยัติหันมาศึกษาวิปัสสนากรรมฐานด้วยเช่นกัน เช่น พระสิงห์ (ขันตยาโคโม สิงห์) เคยเดินทางไปสอนการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานให้กับสมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (ติสฺโส อ้วน) ที่วัดบรมนิวาส³¹⁴ และในปี พ.ศ. 2474 สมเด็จพระมหาวิรวงศ์(ติสฺโส อ้วน)

³¹⁰ อนุสรณ์งานศพพระอาจารย์เห็น อาจารย์เถระ, หน้า 379.

³¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 380.

³¹² บัว ญาณสัมปันโน, ประวัติท่านพระอาจารย์มัน ภูริทัตตเถระ, หน้า 17.

³¹³ อนุสรณ์ตั้งคเจดีย์ของพระสุกัทธิธรรมรังสีคัมภีร์เมธาจารย์

(พระอาจารย์สี ธมมธโร), หน้า 1-2.

³¹⁴ อนุสรณ์งานศพพระอาจารย์เห็น อาจารย์เถระ, หน้า 388-389.

ได้มีมนต์พระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายวิปัสสนากรรมฐานมาช่วยสอนการปฏิบัติสมาธิและยังให้ช่วยทำการสอนพระสงฆ์และสามเณรในวัดบรมนิวาสโดยระบุว่า "เป็นของจำเป็นแก่นักศึกษาธรรมะ"³¹⁵ จนเกิดการอบรมการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่วัดบรมนิวาสตั้งแต่ปี พ.ศ. 2495 มาจนถึงปัจจุบัน

ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าจากความขัดแย้งกันระหว่างพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายปฏิบัติและฝ่ายวิปัสสนากรรมฐานหันมาสู่ความเข้าใจ และร่วมมือกันในการแพร่ขยายคติของธรรมยุตออกไปในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น ในปี พ.ศ. 2474 สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (ติสฺโส อ้วน) สิ่งให้พระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายวิปัสสนากรรมฐานโดยการนำของพระสิงห์ (ขันตยาโคโม สิงห์) พระปิ่น (ปัญญาโล ปิ่น) พระฝั้น (อาจาโร ฝั้น) ได้ออกไปเผยแผ่พรตติของธรรมยุติกนิกายในเขตมณฑลนครราชสีมา³¹⁶

จากปัญหาที่เกิดขึ้นในการขยายตัวของธรรมยุตในช่วงปี พ.ศ. 2445-2473 ทั้งจากความขัดแย้งระหว่างพระสงฆ์มหานิกายและธรรมยุต ความขัดแย้งระหว่างพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายปฏิบัติและฝ่ายวิปัสสนากรรมฐานซึ่งทำให้เกิดการปรับตัวของธรรมยุตในด้านต่าง ๆ เพื่อแก้ไข้ปัญหา เช่น การส่งเสริมความร่วมมือกันระหว่างพระสงฆ์ธรรมยุตและมหานิกาย การสร้างความเข้าใจกันระหว่างพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายปฏิบัติและฝ่ายวิปัสสนากรรมฐาน ได้ส่งผลในทางบวกต่อการดำเนินการขยายตัวของธรรมยุตในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยเฉพาะอย่างยิ่งได้ทำให้ธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือหันมาพิจารณาถึงการพึ่งพากำลังในท้องถิ่นของตนมากขึ้น ตัวอย่างที่สามารถนำมาพิจารณาได้อย่างชัดเจนคือการบูรณะวัดสุปฏิหารามในช่วงปี พ.ศ. 2460-2473 วัดสุปฏิหารามเป็นวัดธรรมยุตแห่งแรกในภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งเริ่มก่อตั้งในปี พ.ศ. 2394 โดยได้รับพระราชทานพระราชทรัพย์จากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว³¹⁷ จนถึงปี พ.ศ. 2460 วัดแห่งนี้ได้ทรุดโทรมลงอย่างมาก โดยเฉพาะพระอุโบสถทรุดโทรมมากเกินกว่าที่จะบูรณะได้³¹⁸ แต่ที่น่าสนใจคือกระบวนการในการบูรณะวัดสุปฏิหารามในครั้งนั้นได้ดำเนินการโดย

³¹⁵ อนุสรณ์ตั้งคเเจตีย์ของพระสุทธิธรรมรังสีคัมภีร์เมธาจารย์
(พระอาจารย์ลี ธรรมชโร), หน้า 8.

³¹⁶ อนุสรณ์งานศพพระอาจารย์ฝั้น อาจารย์เถระ, หน้า 388.

³¹⁷ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปฏิหาราม, หน้า 21.

³¹⁸ เรื่องเดียวกัน.

ความร่วมมือกันของพระสงฆ์ธรรมยุตและมหานิกาย รวมทั้งความร่วมมือของทางราชการอีกแรงหนึ่ง ซึ่งร่วมกันตั้งคณะกรรมการ ฝ่ายพระสงฆ์ธรรมยุตมีพระพรหมมุนี (ติสฺโส อ้วน) เจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานี เป็นประธาน ฝ่ายพระสงฆ์มหานิกายมีพระครูวิโรจน์รัตโนบล (เนตโร รอด) เจ้าคณะเมืองอุบลราชธานี ร่วมเป็นกรรมการ ฝ่ายทางราชการมี พระยาตรีภพธรรมศกราช (ป๋วย บุนนาค) สมุหเทศาภิบาลมณฑลอุบลราชธานี พระยาประทุมเทษักดิ์ศรีอุบลราชธานี (อ่วม บุณยรัตพันธุ์) ร่วมเป็นกรรมการ³¹⁹

การหาทุนให้การบริจาคจากประชาชนใน เขตมณฑลอุบลราชธานี โดยให้พระสงฆ์ออกไปแสดงธรรมและทางราชการจะสั่งให้ประชาชนมาฟังพร้อมทั้งบูชาภัตตาหาร การดำเนินการหาทุนด้วยวิธีนี้สามารถรวบรวมเงินได้ถึง 70,000 บาท³²⁰ นอกจากการหาทุนโดยอาศัยกำลังทรัพย์ในท้องถิ่นเป็นหลัก การดำเนินการก่อสร้างใช้แรงงานของพระสงฆ์และสามเณรธรรมยุตในเขตเมืองอุบลราชธานีโดยมีการตั้งโรงงานผลิตวัสดุที่จะใช้ในการก่อสร้างเช่น โรงงานผลิตอิฐ โรงเลื่อย³²¹ ส่วนแบบแปลนของพระอุโบสถที่ได้ก่อสร้างใหม่แทนพระอุโบสถเก่ามีลักษณะผสมกันระหว่างศิลปกรรมไทย, ขอม และตะวันตก³²²

การดำเนินการบูรณะวัดสุปฏิหารามครั้งนั้น เริ่มในปี พ.ศ. 2460 และสิ้นสุดลงในปี พ.ศ. 2473 ที่น่าสนใจอย่างมากก็คือการดำเนินงานที่เน้นการพึ่งพาทรัพยากรในท้องถิ่นเป็นหลัก ไม่ว่าจะเป็นเงินทุนหรือแรงงานในการก่อสร้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการขอรับบริจาคจากประชาชนทั่วไป นับเป็นครั้งแรกที่ธรรมยุตในภาคตะวันออกเฉียงเหนือสามารถระดมทุนจากท้องถิ่นเพื่อการศาสนาของธรรมยุตได้มากถึงขนาดนี้ การขอรับบริจาคจากประชาชนทั่วไปกลายเป็นวิถีการที่ธรรมยุตได้นำมาใช้อย่างกว้างขวางหลังจากการดำเนินการบูรณะวัดสุปฏิหารามในช่วงปี พ.ศ. 2460-2473 เช่น การก่อสร้างวัดสุทธจินดาที่นครราชสีมาในปี พ.ศ. 2470 ได้ใช้ทุน

³¹⁹ พระพรหมมุนี, ตำนานวัดสุปฏิหาราม, หน้า 21.

³²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 70.

³²¹ สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์แห่งชาติ, เทอดพระเกียรติจอมพลสมเด็จพระบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์กรมพระนครสวรรค์วรพินิต, หน้า 55-57.

³²² ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดอุบลราชธานี ศูนย์ศิลปวัฒนธรรมวิทยาลัยครูอุบลราชธานี, สถาปัตยกรรมสำคัญเมืองอุบลราชธานี (อุบลราชธานี : โรงพิมพ์ยุติธรรมออฟเซต, 2531), หน้า 62.

ทรัพย์สินจากประชาชนในท้องถิ่นช่วยบริจาคในการสร้างถาวรวัตถุต่าง ๆ ในวัดขึ้นจำนวนมาก³²³

เมื่อพิจารณาถึงจุดเริ่มต้นของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เริ่มจากการก่อตั้งวัดสุปฏิหารามขึ้นในปี พ.ศ. 2394 โดยความอุปถัมภ์จากพระมหากษัตริย์ หลังจากนั้นธรรมยุติกนิกายได้ขยายตัวเรื่อยมาโดยความอุปถัมภ์จากบรรดาเจ้าเมืองกรมการเมืองในท้องถิ่นและข้าราชการจากกรุงเทพฯ ที่เข้าไปบริหารกิจการของท้องถิ่นต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เมื่อถึงปี พ.ศ. 2473 วัดสุปฏิหารามได้รับการบูรณะครั้งใหญ่ สร้างขึ้นลงโดยกำลังของท้องถิ่นเป็นหลัก ไม่ใช่เฉพาะจากกรุงเทพฯ หรือขุนนางข้าราชการในท้องถิ่นเพียงกลุ่มเดียวเช่นเดิม ความเปลี่ยนแปลงนี้บอกถึงการสิ้นสุดของระยะเวลาในการที่ต้องพึ่งพากำลังของกลุ่มผู้ปกครองหรือจากกรุงเทพฯ เป็นหลักเช่นเดิม ธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้เลือกที่จะใช้กำลังจากท้องถิ่นของตน เข้ามาร่วมกับความอุปถัมภ์ของกลุ่มผู้ปกครอง เพื่อช่วยค้ำจุนนิกายของตนให้ขยายตัวต่อไปเหมือนเป็นสัญญาณที่บอกว่าช่วงเวลาในการก่อตั้งและขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในช่วงแรกที่ใช้เฉพาะความสนับสนุนจากกลุ่มผู้ปกครองเป็นหลักได้สิ้นสุดลงและกำลังเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ช่วงใหม่ที่กำลังจากประชาชนในท้องถิ่นจะเข้ามาเป็นหลัก ในการที่จะช่วยค้ำจุนการขยายตัวของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือต่อไป

ดังนั้นจึงเห็นได้ว่า การที่ธรรมยุติกนิกายลดบทบาทในการจัดการศึกษา, การออกไปเผยแผ่พระคัมภีร์ของธรรมยุติกนิกายจากพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายวิปัสสนากรรมฐานและความสามารถในการจัดการศึกษาของธรรมยุติกนิกาย เป็นปัจจัยที่ช่วยส่งเสริมการขยายคติของธรรมยุติกนิกายออกไปในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือในช่วงหลังปี พ.ศ. 2445 แม้ว่าจะมีปัญหาจากความขัดแย้งระหว่างพระสงฆ์มหานิกายและธรรมยุติกนิกาย, ความขัดแย้งระหว่างพระสงฆ์ธรรมยุตฝ่ายปริยัติและฝ่ายวิปัสสนากรรมฐาน แต่อุปสรรคเหล่านี้ก็สามารถแก้ไขจนคล่องไปได้ทำให้แต่ละฝ่ายหันมาร่วมมือกันจนกลายเป็นปัจจัยที่ช่วยส่งเสริมการขยายตัวของธรรมยุติกนิกายออกไป และจากการที่ธรรมยุติกนิกายเริ่มหันมาพึ่งพาทรัพยากรในท้องถิ่นมากขึ้นรวมกับความอุปถัมภ์จากกลุ่มผู้ปกครอง จึงเป็นปัจจัยที่สนับสนุนให้ธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือสามารถขยายตัวออกไปครอบคลุมเขตสำคัญต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้สำเร็จ

³²³ พระพรหมมณี, ตำนานวัดสุปฏิหาราม, หน้า 71.